

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192443

UNIVERSAL
LIBRARY

धुकें आणि दहिंवर

प्रकाशक
कु. कुमुद कुलकर्णी,
अरुण साहित्य
रामबाग, मालाड (मुंबई)

[प्रथमावृत्तीचे हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन.]

मुद्रक
रघुनाथ दिपाजी देसाई,
न्यू भारत प्रिंटिंग प्रेस,
६, केळेवाडी गिरगांव मुंबई नं. ४.

धुकें आणि दहिंवर

अज्ञाताकडे

१

“ प्रिय विनय

पत्र मिळाले. वाचून मनाला प्रथम खेद वाटला, पण—”

डोळ्यात तरारून पाणी भरल्यानें मी पेन तसेंच हातात ठेऊन टेबलावर डोके टेकलें. दिवसभर दाबून ठेवलेले सुप्त व जागृत विचार आता डोळ्यात धुडगुस घालीत होते. डोळ्यातलीं आसवें गालावरून ओघळून खालीं ठिबकत होतीं.

ती सारी रात्र नव्हे सारा दिवसही माझ्या हृदयात किती स्पष्ट अंकित झाला आहे. थोड्याशा स्मृतीनेंही भराभर सारा चित्रपट डोळ्यासमोर दिसू लागतो. आज इतकीं दऱ्या शिखरे चढून आल्यावरही त्या हिरवळीकडे पाहून मनाला थोडी का होईना ओढ लागल्याप्रमाणें वाटते.

विद्यार्थीदशा संपवून आम्ही आता पागणार म्हणून शेवटच्या सहजीवनाचा पुरेपुर आस्वाद घेण्याच्या हेतूनें पाचसहा मैत्रिणी परीक्षेनंतर थाबलीं होतीं आणि वनभोजनें, पाठर्था, बाजार असल्या गोष्टींनीं कार्यक्रम कसा ठासून भरला होता.

सकाळीं विनयचे पत्र आलें. तेव्हां मी नुकतीच आघोळ करून खोलींत आलें होतें. त्याचे पत्र वाचून माझ्या मनाला केवढातरी धक्का बसला. पण मी माझे मन तात्काळ सावरलें. बाहेर सर्व मैत्रिणी वनभोजनाला जायची तयारी करीत होत्या. “ मला माझे विचार मागे टाकले पाहिजेत. सर्वांच्या सुखात माती कालवणें योग्य नाहीं. ”

मी पत्र उशीखालीं ठेवले पण माझे हातपाय गळल्याप्रमाणे झाले होते. मी विमनस्कपणें मच्छरदाणीचा दाडा धरून उभी होते. इतक्यात प्रभा आत डोकावली.

“उज्वल, उभी काय आहेस. चलायचं नाही का ? सगळ्या तयार झाल्या सुद्धा. स्वप्न पडताहेत वाटत बाईसाहेबाना ? ”

मी मान हलवून स्वतःला शुद्धीवर आणले व आरशासमोर जाऊन उभी राहिलें.

हातात कंगवा घेऊन केस उलटे फिरवीत म्हणालें,

“स्वप्नाचे दिवसच आहेत हे प्रभे ! कोश फोडून बाहेर पडायच्या बेताला आहोंत आपण. सार जीवन पुढे पडल आहे.

आपण फुलपाखरं पहातों तेव्हा वाटते काय भाग्यवान आहेत बेटीं. ह्या फुलावरून त्या फुलावर उडावं, मजा करावी, हेच ह्याचं जीवन. पण त्यांना निसर्गाच्या हेतूची पूर्ति करायची असते. आपलीं अंडीं देण्यासाठीं तींही योग्य स्थान शोधीत असतात आणि तेवढे कार्य संपल्यावर जगाचा निरोप घेतात.

प्रभे, त्यांना जगात ध्येय असत, त्यांच्या जीवनाला हेतू असतो. आपल्याला तो तरी आहे का ग ? ”

मी भाग काढून केस विचरून केस बाधले व आकडे आत खोळं लागले.

प्रभा हंसली, “अत्यंत आनंदाच्या वेळीं सुद्धा तुला गभीरपणा सोडतो का उज्वल ? ”

मी शेवटचा आकडा खोवून, कगव्याचे गुंतवळ काढीत प्रभेकडे वळलें.

“अत्यंत आनंदाच्या वेळींसुद्धा माणसाच्या डोक्यावर दोन शिंगे उगवतात का प्रभे ? ”

प्रभानें हास्याचे मजले उठवले. इतक्यात खान्दन अनसूयाने हाक मारली.

“हा उजळ, प्रभे, चला लवकर. ही प्रेम करायची वेळ नाही.”

“आज्ञा सरकार ” प्रभा उठून दाराशीं जात म्हणाली. मी

ओल्या कुंकवाची बाटली उघडून कपाळाला काचेच्या काडीने एक टिकला घाईनेच लावला, आणि तिच्या मागोमाग बाहेर पडलें.

सारा दिवस आम्ही जंगलानीं हिंडलों, बागडलों, रानबोरं खाल्तीं, नवफुल गोळा करून माळा गुंफल्या.

माझे प्रयत्न यशस्वी झाले. विनयचें पत्र मी पूर्णतः विसरून गेले. संध्याकाळीं परत आल्यावर दहीभात खाऊन फिरून सर्व-जणी एकत्र झाल्या. अनसूयेचे लग्न ठरल्याची वार्ता संध्याका-ळच्या डाकेने आणली होती. यजमान बॅरिस्टर होते.

पुनश्च हास्याला ऊत आला. थड्डेचे पूर वाहिले.

अष्टमीचा चंद्र आकाशात उगवला होता. पिठासारखं चादणं पडलं होतं. मी गच्चीच्या कठड्यावर बसलें होतें. त्याच्या थड्डेंत मी फारसा भाग घेत नव्हतें आणि माझा स्वभाव थोडा गंभीर असल्याने कोणाला त्यात नवलही वाटलें नाहीं. तिथें बसल्या बसल्या मला तात्यासाहेब कोल्हटकराच्या जुन्या ओळी आठवल्या आणि मी गुणगुणू लागले.

“ आजकाल होति न वश पति असे सये गे आवडती इंग्रजी त्या ढग नवनवे S S ”

माझी ओळ मध्येच हास्याला खंड पडल्याने मैत्रिणीच्या कानावर पडली. फिरून हास्य कल्लोळ उठले.

“ बरीच आहेस कीं ग ? गंभीरपणाचा आव केवढा आणि असलीं चावट गाणीं तुला कोणी शिकवलीं ? ”

अकराच्या सुमाराला, दिवसाच्या श्रमाने साऱ्या झोपेला आल्या नी आमची बैठक पागली.

मला झोप येणें शक्यच नव्हतें. मी खोलींत येऊन दिवा लावला. विनयचे पत्र एकदा डोळ्याखालून घातले. आतून उचं-बळून आलेला निश्वास, ओठ एकमेकावर घट्ट दाबून आतच दाबला आणि पत्र लिहावयास सुरवात केली.

“ प्रिय विनय...”

एक वाक्य लिहिलें; पण पुढें लिहवेना. डोळे भरून दुथडी वाहूं लागले.

थोड्या वेळाने अश्रू संपून मन हलके झाले. विनयचें पत्र अजूनही माझ्या डाव्या हातात उघडें होतें. उजव्या हातात पेन तसेच होतें. मी पुन्हा एकदा पत्राचा मायना व पहिले वाक्य विमनस्कपणें वाचलें.

माझ्या मनात किती-किती विचार-लहरी उत्पन्न झाल्या. मी विनयचे पत्र समोरच्या कागदावर ठेवलें, नकळत फाउंटनपेन बंद केलें; आणि खुर्चीच्या पाठीवर रेललें.

माझ्या भावनाना आता पूर्ण मोकळीक मिळाली होती; कारण हृदयाची रगभूमी आता रिकामी होती. माझ्या आणि विनयच्या जीवनाचा इतिहास—तें नाटक त्या रंगभूमीवर पुनश्च एकदा रंगत होतें. त्या निःशब्द अगोचर नाटकाची एकमात्र प्रेक्षक होते मी. मला मात्र त्या खेळातला प्रत्येक शब्दन्शब्द ऐकूं येत होता नव्हे दिसतसुद्धा होता.

मी इंडरच्या वर्गात जाईतों विनयचे माझ्या आयुष्यात केवढें स्थान आहे ह्याची मला यत्किचित् कल्पना नव्हती. ती कल्पना आम्हा दोघानाही एक दिवस अचानक आली. आणि आमचीं आयुष्यें आम्हीं त्याच दिवशीं एका सूत्रात गुंफण्याचा निश्चय केला. त्यानंतर विनय आणि मी दोघाचे जीवन आपोआप पूर्णपणें एक झालें. मी त्याच्यापासून दोनशें मैल वसतिगृहात रहात होतें. परंतु आमच्या मनात येणारे विचार परस्परांना पूर्ण माहीत होते. विनय तीस साली जेलात गेला; त्यानंतर स्वसुखाचा विचार सोडूनही तो एकतीसपर्यंत काँग्रेसच्या चळवळींत काम करीत होता. महात्माजींनीं सप्टेंबरमध्ये 'प्राणातिक उपवास' प्रारंभ केल्यापासून त्याच्या मनाची कशी तळमळ चालली होती हेही मला ज्ञान होते. पण क्रमशः त्याच्या पत्रातून ही तळमळ कमी होत गेली. आणि मीही तो विषय विसरून गेलें.

देशांत ह्यावेळीं कोणत्याही तऱ्हेची चळवळ नव्हती. विनयचीं

पत्रे थोडीं त्रोटक असली; तरी ' शात ' असत. त्यामुळें आपल्या आयुष्यात इतक्या लवकर एकादें गंभीर वादळ उठणार ह्याची मला यत्किंचितही कल्पना नव्हती.

माझ्या भविष्याबद्दल काहीं आशा—अपेक्षा होत्या. आणि जोडीदार प्रथमच निश्चित झाल्याने मी कितीतरी मनोरे उभवले होते.

जात्याच मला ससारी जीवनाची आवड. आपलें एखादे सुंदर घर असावे, दोन चार मुलें असावीं; मैत्रिणी असाव्या...

आणि मुलाची मला विलक्षण आवड. घरात लहान मूल मी कधीं पाहिलें नव्हते. कुणाचेंही मूल पाहिलें कीं त्याच्यासाठीं अगदी आसासली असायची मी. लहानपणापासूनच मला नेहमी वाटायचें “ आपलें का नाहीं एकादं मूल ? ”

मी एकदा तर आईला विचारलेही होते “ आणि बाळं कुठून आणतात ग ? ”

“ किनई देवाची तपश्चर्या करावी लागते त्याला.”

“ ध्रुवासारखी ? ”

“ हो.”

“ माझ्यासाठीं केली होतीस तूं.”

“ हो तर. म्हणून तर मिळालीस तूं मला.”

“ आई मी करूं का तपश्चर्या.”

“ करायचीच आहे. इतकी कशाला घाई ? ”

मी मोठी झालें. संसाराचा—जीवनाचा अर्थ मला समजला. माझी मुलाची हौस कमी झाली नाहीं उलट वाढली. माझ्या भावी जीवनात माझ्याभोंवतीं निदान ४-५ पोरं तरी मी नेहमीं चित्रित करीत असें.

विनयला माझें मुलाचें वेड माहीत होतें. तीसमध्ये जेलांतून सुटून आल्यावर तो म्हणालासुद्धां.

“ उज्वल, भिकान्याना नाहीं हो मूलं लाभत.”

मी हंसून म्हणालें होतें “ भिकान्यांनाच मूलं लाभतात श्रीमंतांच्याच नशिवांत नसतात तीं.”

तो गंभीरपणें उत्तरला होता. “ हा झाला निसर्ग. परंतु माणसं बुद्धीनं काम घेतात. आणि ज्याना मुलं पोसायची ऐपत नाही त्यानीं त्याना जन्म कशाला द्यायचा ? ”

मला तो विषय आवडला नाही. विनयचे शब्द बुद्धीला पटले मनाला पटले नाहीत, हे त्याचें कारण असेल. मी किंचित् रुसव्यानें म्हणालें होतें.

“ मी मिळवीन आपल्या मुलापुरते. ”

—आणखीसुद्धा किती-किती आठवणी माझ्या मनात येत होत्या. विनय-त्यालाच शोभा देई तें नाव-आई नेहमीं म्हणायची ‘ विनय देव माणूस आहे आमचा. ’

—पण अत्याचाराचा प्रतिकार करण्याची इच्छा जणू काय त्याच्या रक्तात बाणलेली होती. ह्या त्याच्या स्वभावामुलें कॉंग्रेसची चळवळ सुरू होताच शात मुखदुर्बल किंचित एकलकोंडा विनय त्या चळवळींत हिरीरीनें शिरला. आणि मी त्याच्या कार्याकडे कौतुकाने, आदराने, आश्चर्याने पहात राहिले. मनुष्याला ध्येय आणि अनुभव काय शिकवीत नाहीत ? चार महिन्यात विनय पार बदलून गेला होता.

त्याचा एकलकोंडेपणा नाहीसा झाला, आणि अबोलपणाही बहुतेक कमी झाला. विनयच्या स्वभावाला पैलू पडून त्याचें तेज फाकलें. विनयचा सहवास प्रथम शात चद्रिकेसारखा आनंददायी वाटत असे. आता सूर्याच्या उपःकालीन प्रकाशाप्रमाणें उज्वल आणि आकर्षक जीवनदायी होत होता.

हीं सारीं चित्रें माझ्या नजरेपुढून धावलीं. फिरून मला एक हुंदका आला.

खरेंच का हीं मधुर स्वप्नें विरलीं ? का आणि कशीं ? का मी पहातें आहे तेंच स्वप्न ?—पण शक्यच नाही विनयचें पत्र माझ्या-समोर होतें आणि हे सगळे अश्रू बाजूला सारून उत्तर लिहिणें अवश्य होतें.

माझ्याप्रमाणेंच विनयच्या मनालाही असह्य यातना झाल्या

असाव्या, हें त्याच्या पत्रावरून स्पष्ट होतें. त्याला सहानुभूतीचे आधाराचे दोन शब्द लिहिणें आवश्यक होतें.

मी उठून सुरईतल्या पाण्यानें डोळे धुतले आणि विनयचें पत्र पुन्हा एकदा वाचावयाला सुरवात केली.

त्याग

२

उज्वले,

हे पत्र तुला मिळेल तेव्हा तूं परीक्षा संपवून मैत्रिणींसह खेळण्या बागडण्यात गुग असशील. आणि माझ्या पत्रानें तुझ्या ह्या आनंदात व्यत्यय येईल. हें पत्र पुष्कळ आधींच लिहावयास पाहिजे होतें. परंतु मामीनी तुझी परीक्षा सपेतो तुला काहींही न लिहिण्याचें माझ्याकडून वचन घेतल्याने माझा नाइलाज झाला.

गेल्या सप्टेंबरमध्ये महात्माजीनी उपवासाने आत्मत्याग करण्याचा निश्चय केल्यापासून माझ्या मनाची कशी काहिली चालली होती ह्याची तुला ओझरती कल्पना आहे.

रात्रीच्या रात्री मी जागून काढल्या. दिवसच्या दिवस अश्रू ढाळले. महात्माजीसारखे पुण्यपुरुष पणाला लावायची पाळी येईतों हिंदू-समाजाने निद्रामग्न असावें ह्याची मला शरम वाटली. आणि आतातरी आपण उठून कामाला लागलें पाहिजे असें वाटूं लागलें. पण कार्याचा आरंभ कसा व कुठे करावा हें कळेंना.

त्या लोकांच्या दुर्दैवी जीवनाचा मला परिचय पूर्वापार आहे हें तुला माहीत आहे. तथापि त्याचें किळसवाणे जीवन मला कधीं इतकेंसें बोचले नव्हतें. विचार करावयाला लागल्यावर मला त्याच्या अधःपाताची तीव्रता अधीकाधिक जाणवू लागली. खरेंच का माणसें आहेत हीं ? त्याची रहाणी अन्न वसति कशाशीही आपलें साम्य नाहीं. आणि ह्या लोकविलक्षण जगात रहाणाऱ्या त्याची मनोवृत्तीही आपल्यापेक्षा वेगळी असल्याचा मला पदोपदीं अनुभव येई. स्वताचा निपुर्ता स्वार्थ पहाण्याची त्याची वृत्ति;

मनाची अनुदारता, जुलमाला वाकणारीं त्याचीं मने,—ह्या सर्वच गोष्टींमुळे मला वाटे; हीं आपल्यासारखीं माणस नव्हत.

वानरापासून आजचा मनुष्य उत्क्रांत झाला म्हणतात. त्या उत्क्रांतीच्या पायऱ्यापैकीं ही एकादी असावी, असेंच मला कितीकदा वाटे. मला त्याची कींव येई. कित्येकदा चीडही. मी त्याच्या जगात नेहमीं फिरत आलों आहे. त्यांना शक्य तितकी मदत केली आहे. परंतु त्याच्याशीं मी समरस कधीं झालों नाहीं. पाण्याच्या भाड्यात टाकलेल्या तैलबिदूप्रमाणें मी पाण्यात राहूनही पाण्याबाहेर राहिलों.

महात्माजींच्या उपवासाने माझे डोळे उघडले. ह्या माणसाचीं जनावरें बनविण्याचें अमानुष काम कोणी केलें ? ही माणसासारखीं माणसे मातीला कशीं मिळाली ? त्याच्यात व आपल्यात ह्या भिती कुणी उभारल्या. उज्ज्वल, हें राक्षसी कार्य आपण, स्पृश्य हिदू समाजानें केलें.

ह्या पापाचे धनी आपणच आहोंत. पिढ्यान् पिढ्या त्यांनी आपल्या समाजाच्या सुधारणेला मदत केली आहे. शतकानुशतके आपली पवित्रता त्यांनीं रक्षण केली आहे. आपल्या पावित्र्याचे रक्षण करण्यासाठीं त्यांना अमंगळ अपवित्र कामें करावीं लागलीं. त्याची त्यांनीं क्षिती बाळगली नाहीं.

ह्या त्याच्या कामगिरीचे समाजानें काय मोल केलें ? त्यांना आम्हीं वाळींत टाकले. त्याची वसति गावापासून दूर वसवली. त्यांनीं अमंगळ कामें उचललीं; म्हणून त्याचे सारे जीवन अमंगळ गलिच्छ केलें. त्याच्या वस्तीला विहिरी लागत नाहींत, रस्ते बाधले जात नाहींत; तर नाल्या कुठल्या ? दिवे-ताराचा प्रकाश त्यांना पुरतो असे आमचे मत.

आणि ह्या अमंगळ जीवनातून निर्माण झालेलीं अमंगळ माणसं पाहिलीं म्हणजे आम्हीं त्याचा तिरस्कार करतो. त्याच्या स्पर्शानें आम्हाला विटाळ होऊं लागतो. जगाला पावन करणारा पावन आणि पाणी त्याच्या स्पर्शानें स्वतः अपवित्र होतात.

आज हजारों वर्षें हेंच चालत आलें आहे. आणि हा अत्याचार आज धर्म आणि रूढीच्या नावाखालीं आवश्यक होऊन बसला आहे.

ज्या धर्मांला, ज्या समाजाला माणुसकीचा गंध नाही तो धर्म, तो समाज मृत्युपंथाला लागला; हें निश्चित आहे. काय माझा हिंदू धर्म इतका पतित आहे ? काय माझ्या सनातन हिंदू समाजाची वाढ खुंटली आहे ?

असे तरी कसे म्हणता येईल ? मृत्युपंथाला लागलेले समाज महात्म्यासारखे दैवी पुरुष निर्माण करित नाहीत.

असे विचार मनात आले म्हणजे माझ्या मनाला आशा वाटू लागे. शिवाय महात्माजींच्या उपवासात व समाप्तीनंतर ज्या जोमानें हिंदू समाजानें अस्पृश्यतेचा शेवट करण्यासाठीं कंबर कसली, तो जोम पाहून आपल्या समाजाच्या नसात रक्त उसळत असल्याची खात्री मला पटली.

ह्या यज्ञामध्ये मीही भाग घेत होतो. देवालयें अस्पृश्यांना मोकळीं करण्याच्या कामात आम्हाला बरेच यशही आलें. काही पाणवठे त्यांना मोकळे करण्यात आले.

तेवढ्याने मला समाधान वाटेना. हे कार्य किती अपुरे, जणूं शिळोप्याच्या गप्पा. आणि हाच विचार माझ्या मनःक्षोभाला कारणीभूत होत होता.

ह्या वादळातून दिवसच्या दिवस काढल्यानंतर ते वादळ एकाएकीं शांत झाले. नवसूर्याचीं किरणें कुठूनतरी अचानक आलीं. माझ्या मनाला दैवी शांतीचा अनुभव आला.

माझा मार्ग मला सापडला होता.

उज्वल, माझा मार्ग सेवेचा आहे. तुला माहीत आहे सेवाधर्म हा अत्यंत कठीण असतो. तेथें आपल्या मार्गावर नीट लक्ष देऊन मार्ग आक्रमण करावा लागतो. बाजूला लक्ष द्यायला पुरसत सापडत नाही.

ह्या मार्गाचें अवलंबन करणाराला गृहस्थाश्रमाचीं कर्तव्यें

पाळणें अशक्य आहे. सर्वसंग परित्याग करूनच मनुष्य ह्या दिशेला वळू लागतो.

माझ्या मनाचा निश्चय झाला, तरी आपल्या जीवनाला सर्वस्वी नवें वळण लावताना तुझा विचार घेणें मला अपरिहार्य वाटूं लागले. परंतु तुझी परीक्षा जवळ आली असताना तुला निष्कारण काळजींत घालावे का नाही ह्याचा निर्णय मला करता येईना. अखेर मामीनींच तो निर्णय केला.

उज्वले, तुला पत्र लिहून मी विचारू शकलो नाही, तरी तूं मला माझ्या ध्येयापासून च्युत करणार नाहीस, अशी मला खात्री होती. शिवाय काहीं काही वेळेला, मनुष्याचे अंतःप्रवाह इतके वेगवान असतात कीं, त्याला आपले सोबती काय करतात हे पहावयालाही उर्ता नसते. त्या खळाळणाऱ्या प्रवाहाबरोबर त्याला वहाणें प्राप्त असते.

हीच स्थिती माझी होती. म्हणून तुला त्रास देणें मी निरर्थक समजलों. आणि मी अपरीग्रहाची शपथ घेतली. माझे घर व इतर जी काय थोडीशी इस्टेट होती ती राष्ट्रकार्याला अर्पण केली. आणि स्वतालाही जन्मभूमीच्या सेवेला अर्पण केले आहे.

माझी स्वल्प इस्टेट विकून, आपल्या घरापासून २ मैलावर अस्पृश्य वस्तीच्या पलीकडे एक शेत विकत घेतले आहे. आणि त्यातच लहानशी झोपडी उभारून रहायला आलों आहे. त्या शेताच्या काठाला असलेली दोन मोटाची आणि भरपूर पाण्याची विहीर मी येताच अस्पृश्यांना मोकळी करून दिली. त्याच्या वस्तींत एक विहीर आहे. पण ती उथळ असल्याने उन्हाळ्यात तळचा गाळ यायला लागतो, आणि बिचारे पाण्यावाचून हैराण होतात. आता त्याच्यावर असा प्रसंग येणार नाही.

त्याच्यासाठीं एक छोटासा दवाखानाही चालू केला आहे. त्यांना सध्या होमिओपाथिक औषधेच देण्यात येतात. इतरही काम हळुहळू होत आहे.

सध्या इथे आम्हीं ४-५ जणेंच आहोंत. जसजसा कामाचा व्याप वाढेल, त्या प्रमाणात कार्यकर्त्यांची सख्याही वाढत जाईल.

एक काम मात्र तुझ्यावाचून कोणाच्यानें होणें शक्य नाहीं. त्यामुळे परीक्षा संपवून तूं केव्हा येतेस ह्याची आम्ही वाट पहातो आहों.

इथें एक शिशुमदीर काढणें अत्यंत अवश्य आहे. आया कामावर जाणाऱ्या असल्याने मुलाची फार दैना होते. शिशुसंगोपनाची त्यांना यत्किचितही कल्पना नाही. अज्ञान आणि दारिद्र्य ही त्याला कारण असलीं तरी बेपर्वा स्वभाव, हा बुडार्शी आहे.

आमच्यापैकीं मुलाबद्दल कोणाला काहीच समजत नाहीं. तुला मुलाची फार आवड आहे. आपल्या मुलाचे कौतुक काय कोणीही करील, आणि सर्वच करतात. तुला समाजाच्या एका मोठ्या भागाचे 'आईपण' निभवावें लागणार आहे. आणि 'उज्वला हे काम उत्तमपणें पार पाडील' असा मला विश्वास वाटत असल्यास काय नवल ?

पत्र फार लांब झालें. बारिक गोष्टी पुष्कळ लिहिता येतील, पण आता तू लवकर येथें येणार आहेस तेव्हा समजतीलच.

बाकी मजकूर काही नाहीं. आयुष्याचे कोडे सुटल्याने व मन कार्यव्यग्र राहिल्याने, मी पूर्ण समाधानात आहे.

तूं शक्य तितक्या लवकर परत येशीलच.

तुझा

विनय.

ता. क. माझ्या पत्रावरून मी भगवे कपडे धारण करून सन्यासी झालों आहे, अशी कल्पना नको करून घेऊस. मी होतो तसाच आहे. बाह्यवेशावर आतले अंतःकरण अवलंबून असते असें मला वाटत नाहीं.

विनय.

मी पत्र संपवून घडी घालून त्याच्या पाकिटात घातलें; नकळत पाकीट खालीं ठेवलें; आणि एक निश्वास टाकला.

बाहेरचें जग शात झालें होतें. क्वचित कुत्र्याचे भुंकणें आणि रखवालदाराच्या आरोळ्या त्याखेरीज कसलीही चाहूल येत नव्हती. किती एकाकी आणि उदास वाटली सारी सृष्टी मला. 'सुखाचे सोबती सर्वच असतात—दुःख मात्र एकटें—एकाकी असतें' हे कुठेंसे वाचलेलें वचन मला आठवलें नी त्याची सत्यता पटली.

मी विनयला लिहावयास घेतलेले पत्र पुढें ओढले. आणि त्याच्यावर लिहिलेलें अर्धवट वाक्य एकदा वाचले. पण ते वाक्य लिहिणारी उज्वला व आता वाचणारी उज्वला ह्यांच्यात काहींच साम्य नव्हतें; कारण मला ते वाक्य किती परके, किती निरर्थक वाटले. मी तो कागद फाडून चिंध्या केला व कचऱ्याच्या टोपलीत टाकला. नव्या कागदावर पुनश्च सुरवात केली.

प्रिय विनय,

पत्र मिळाले. मजकूर समजला. तुझे पत्र बरेच महत्त्वाचें आहे. परंतु ते कितीही महत्त्वाचें असले तरी माझ्या उत्तरावर कोण-ताही निर्णय अवलंबून नाही. तेव्हा तुझ्या पत्राचें सविस्तर उत्तर देण्याची आवश्यकता नाही—नव्हे तशी शक्यताही ह्या वेळीं नाही.

मी आणखी एका आठवड्यात घरीं परत येतें आहे मग आपण काय बोलायचे तें बोलू.

माझे पेपर्स ठीक गेले आहेत आणि वेळही मैत्रिणीच्या सहवासात ठीक जात आहे.

नवल विशेष भेटीअंती

तुझी

उज्वल

पत्र पुन्हां न वाचताच मीं पाकिटांत कोंबलें. आणि विनयचा पत्ता त्यावर घालून बंदही केले.

पत्र बंद केलें तरी माझ्या विचाराचा कप्पा बंद करणें कसे शक्य होतें ?

दादा

३

सगळ्यात धाकटी, शिवाय एकुलती एक मुलगी आणि प्रौढ वयात आलेली ह्या सर्व कारणानीं मी घरात सर्वांची फार लाडकी होतें. अजूनही घरीं गेले म्हणजे पुष्कळदा रात्रीं आईच्या कुशीत निजण्याचा हट्ट करी मी. नी मग आई हंसून म्हणे,

“ मंजु लहान का ग तू आता ? ”

आई नि आजोबा मला नेहमींच मंजू म्हणत असत. कारण मंजुळाआत्या मेल्यानंतर माझा जन्म झाला. आई कितीतरी आठवणी सागायची जुन्या. नी किती गोड वाटत त्या !

महेशदादा नी मंजुळाआत्या दोघाचाही जन्म बरोबरचा. आजीचे शेंडेफल आणि आईचे पहिलेवहिले बरोबरच आलीं दोन्ही. आई सारी १३ वर्षांची होती तेव्हा. झोप पुष्कळ, अंगात धडपड व त्रात्यपणाही पुष्कळ. अंगावर दूध पुरेसें यायचें नाहीं. येईल तें धड पाजायची उती नसायची. मूल तासनतास रडलं तरी तिला त्याची करुणा वाटायची नाहीं. बाबा होते अठरा-एकोणीसचे. त्यांना तिचा हूडपणा पाहून शरम वाटे. ते तिला नेहमी हळुहळूं रागावत-समजाऊन सागत.

आजीनीं मात्र मुलाला काहीं कमी पडूं दिलं नाहीं. आत्या-बरोबरच ती त्यालाही अंगावर घेई. तिच्याबरोबरच त्याच ती करायची सारं.

कुणी म्हटलं म्हणजे म्हणायची “ पोरीचीच जात आहे ती तरी. देवाला काय घाई होते कोण जाणे ! आता काहीं नडल का होतं इतक्यात ? खेळायचे दिवस तिचे हे. ”

महेश आणि मंजू आजीनें वाढवले. दोन वर्षांनीं माधव झाला आणि दोन वर्षांनीं मोहन. पण आई तोंवर पुष्कळच ‘ निवळली ’ होती.

आत्या नऊ वर्षांची असताना आजी वारली. आईला ह्या तीन मुलानंतर मूल कित्येक वर्षे नव्हतें; त्यामुळें तिची मुलीची हौस अपुरी

राहिली होती. आत्या तिला नणदेप्रमाणें वाटली नाहीं कधीं.

आत्याचे लग्न झालें—तें काहीं आईने आजीची कमतरता कुठें भासूं दिली नाहीं. आजोबाना आजीची आठवण येऊन त्याचे डोळे वारंवार ओलावत. पण तेही सारखे म्हणत,

“पोरी, आईसारखी भावजय मिळाली तुझ्या नशिबानीं. देवानीं केव्हाही बोलावलं तरी काळजी नाहीं मला तुझी. ”

आईने त्याचे शब्द ऐकले म्हणजे ती सागायची,

“मंजूची काय—माझीच आई गेली मला टाकून. त्याच्या प्रेमाचं ऋण आहे तेवढं माझ्या डोक्यावर. ”

आजीबद्दल नि आजोबाबद्दल बोलताना अजूनसुद्धा आईचे डोळे ओलावतात पुष्कळदा.

आत्याचे लग्न झाले. घर चागलें मिळालें. माणसेही सज्जन मिळाली. सर्व ‘सायसंगीत’ होतें. पण आत्याच्या “नशिबात भोगायचे नव्हते. ”

विनय तिला सतराव्या वर्षी झाला. बाळंतपणाचा पण तिने हसत जिकला. पण सहावे दिवशीं रात्रीं तिला फणफणून ताप भरला. तापाचे कारण कुणाला समजलें नाहीं. औषधे सुरू होतीं. उगीच “द्वाड ” कल्पना कशाला, म्हणून बाराव्या दिवशीं मुलगा पाळण्यात घालून नाव ठेवलें.

पण ‘द्वाड’ कल्पना टाळून थोड्याच टळतात ? सृष्टि आपल्या नियमाप्रमाणे कार्य करीत असते. पंधरा दिवसाचा मुलगा आईचे अंगावर टाकून, आत्या परलोकीं निघून गेली.

आईवेगळें पंधरा दिवसाचं पोर. त्याला वाढवणं म्हणजे केवढं कष्टाच काम. अर्थात् त्याच्या घरच्या माणसानीं त्याला नेला नाहीं. पुढच्या वर्षी दादाच्या वडलाचं दुसरें लग्न झालें. ते साहजिकच होतं. त्यांना दुसरेपणाचा नुसता डाग लागला होता. सावत्र आई घरात आल्यावर, त्याला घरीं कोणीं पाठवला नाहीं. आणि त्याच्या घरच्या मंडळींनीं त्यावर जोरही दिला नाहीं. जरा समजता झाल्यावर तो दरवर्षीं उन्हाळ्याच्या सुटीत मात्र घरीं जाई.

मी एक दिवस अचानक ह्या जगात पाऊल टाकलें. आई केव्हा केव्हा तोही प्रसंग सुंदर सागते. मला पुष्कळदा वाटतं आठवणी लिहाव्या तर स्त्रियानींच.

विनयची रोजची संवय असे कीं सकाळीं—पहाटेच—आई आणि बाबांच्या बरोबर चहा प्यायचा. आई उठताच हा उठून बसायचा नी ह्याची बुलबुल सुरू व्हायची.

त्या दिवशीं तो उठला तो खोलीत अंधेर. अंधरूण चाचपडलें तों आई नाहीं.

“आई, आई, आई गऽ” उत्तर नाहीं.

रावसाहेब उठले. स्वैपाकघरात आले. तिथें शेजारच्या आजीबाई विस्तव फडकीत होत्या. न्हाणींतही कोणी सापडलें नाहीं. तेव्हा परत येऊन स्वैपाकघराच्या दाराशीं उभा राहून मुसमुसायला सुरवात केली.

“आई, ए आई.”

इतक्यात बाबा आले.

“काय झालं विनू रडायला ? ”

“आई कुठय.”

“वेड्या लहान का तूं आईसाठीं रडायला ? ”

त्यानीं त्याला उचलून घेतला व आईकडे नेला.

आई बाजेवर निजली होती. नि डोक्यावर पालथा पदर घातला होता. त्याला काय वाटलं कोण जाणे. त्यानें पुन्हा रडायला सुरवात केली.

“विनू रडूं नको राजा. तूं बाळ पाहिलंस का ? तुला किनई बहीण झाली आहे ? ” आत्याच्या मृत्युनंतर, इतक्या वर्षांनीं मुलगी झाली. तेव्हा आई व आजोबांना वाटे मजूच पुन्हा आपल्या घरीं आली आणि म्हणून दोघंही मला मंजूच म्हणत.

लवकरच मी व विनूदादा मोठे दोस्त झालों. माझ्यापेक्षा मोहनदादा सोळा वर्षांनीं मोठा होता. मला आठवतं तसे हे तिघंही प्रथम शिक्षणानिमित्त आणि मग नोकरीसाठीं बाहेरच असत.

उन्हाळ्याच्या सुटींत घराचं लग्नघर करण्यापलिकडे त्याची आमची घसट होत नसे.

सुखाच्या दिवसाना अंत हा असतोच. चालत्या गाड्याला खीळ घालायची निसर्गाला किती आवड !

अठरा साल एन्फ्लुएंझा घेऊन आले. आमच्या घरातून त्याने दोन बळी घेतले. प्रथम उमा वहिनी वारल्याची तार महेशदादा-कडून आली.

घरात सारी मंडळी आजारी होती. पण त्यापैकीं घाबरण्या-सारखी स्थिती कोणाची नव्हती. आजोबाचा ताप जरा जास्त होता इतकंच. आणखी ४ दिवसात बाबा एकाएकीं जास्त आजारी झाले. त्याचीं दोन्ही फुफ्फुस खराब झालीं.

एका आठवड्यात बाबा अचानक आम्हाला सोडून गेले. वेळ रात्रीची होती. आम्हा मुलाना सकाळीं उठल्याबरोबर शेजारच्या घरीं नेण्यात आले. आम्हीं अगदीं घाबरून गेलों होतो. आईचे रडून सुजलेले डोळे—तिचे पुसवटून गेलेलें कुंकू—आजोबाचे भकास तोंड—सगळ्याचा अर्थ समजण्याइतकी मी मोठी नव्हते. पण माझं मन घाबरून गेले होते. विनूदादाही रडत होता.

...मंडळी आली आणि गेली. बाबाच्या वाचून घर सुने झालें तरी इतर कोणताही फरक आमच्या जीवनात झाला नाही.

आजोबानीं मात्र हाय खाल्ती. त्यांना हंसताना मी त्यानंतर कधीं पाहिलं नाहीं. पानावर बसून त्यानीं आसवं गाळलीं नाहीत असं कधीं झालं कीं नाहीं देव जाणे. प्रत्येकजण आपल्यापरीनं त्यांना समजावी, पण ते म्हणत.

“ फुलासारखी पोर गेली, तेव्हा गिळून घेतलं सारं मी. आता पहाडासारखा मुलगा गेला. आता काय समजाऊ मनाला. त्याचे हात माझ्यावर पडायचे ते मी माझ्या हातीं त्याच्या गोवऱ्या रचल्या ! जितक्या लवकर जाईन तेवढा बरा. पण काय नशीबात असेल ते खरं !

फार वैतागले म्हणजे आई समजूत करायला जाई. “ असं

जिवाला त्रासून कसं चालेल. आपला मुलगा गेला म्हातारपणीं डोंगराएवढं दुःख झालं सगळं खरं. पण आपण माझ्याकडे पहा. मला तरी आपल्यावाचून कोण आहे ? चाळीशीपासून पुढें सगळं बाकी आहे त्यात गळ्यात ही नखाएवढी पोर आहे. ”

“ तुझं माझ्यावाचून काय अडणार आहे. तुझीं मोठालीं मुल आहेत, प्रेमळ आहेत, आज्ञाधारक आहेत. ”

“ त्याच्या दाराशीं उभी राहिले म्हणजे काय करतील ते खरं. मोठाल्या घरदाराच्या सुना आल्या, म्हणजे त्याना सासूची परवा काय वाटणार, आपणच आपली पायरी समजून राह्यल पाहिजे.

आईच्या गोड शब्दांनी आणि प्रेमळ सेवेनी त्याना वेड लागू दिल नाही, येवढच. पण त्याच्या शोकाला ओहटी कधीं लागली नाही. त्या शोकानें सहा वर्षे झिजून आजोबाही आम्हाला सोडून गेले.

मरण्यापूर्वीं त्यानीं महेश, माधव आणि मोहन तिघानाही बोलावून आणले. आमची इस्टेट होती ती आजोबा व बाबा ह्यांच्याच कमाईची होती. ती इस्टेट माझ्या नावानें करण्याची इच्छा दर्शविली. तिघेही मिळवते होते. इस्टेटही फार नव्हती. त्यामुळे इस्टेट माझ्या नावाने करून आईला त्यानीं माझी पालक नेमली. विनूदादाच्या नावानेही एक दोन शेत आणि थोडीशी रोकड ठेवून त्याच्या घरच्या मडळीनीं त्याला आजोळीं ठेवल्यास शिक्षणाची व्यवस्था करून ठेवली.

अशा रीतीनें आजोबांनीं जगातून जाताना आईला पूर्ण आर्थिक स्वातंत्र्य दिले. आईच्या स्वामिमानी वृत्तीला त्यामुळें धक्का बसण्याचा प्रसंग कधीं आला नाही.

विनूदादाचा स्वभाव पहिल्यापासून थोडा विचित्र. आईवर त्याचे विलक्षण प्रेम. सदैव तिच्या पदरात घोटाळायचा तो. हट्ट करण्याचा त्याचा स्वभाव नव्हता. खाण्यापिण्याच्या खोड्या नव्हत्या.

‘ साधू माणूस आहे आमचा विनू. ‘ आई नेहमीं म्हणायची. आणि खराच देवमाणूस होता तो. कपडे कसेही असले तरी त्याला चालत. लोभ त्याला कधीं वाटतच नसे.

उघडा भिकारी थंडीनं कुडकुडताना पाहिला कीं अनेकदा आपले कपडे देऊन स्वारी घरीं कुडकुडत यायची आणि मग आई त्याला रागवायची. पुष्कळदा मुलं किंवा वृद्ध ओझीं वहाताना पाहिलें कीं हा त्यांना हात देऊन यायचा.

त्याला वाचनाचा नाद थोडा होता. पण जें काय वाची तेंही धार्मिक वाङ्मय. मला आवड शास्त्रीय पुस्तकाची तर त्याला तीं मुळींच आवडत नसत.

...ह्या सगळ्या गोष्टी माझ्या थकलेल्या त्रस्त मनासमोरून अंधुकपणें सरकत होत्या. माझे डोळे जळत होते; मेंदूही तापला होता. आतली आग असह्य झाली म्हणजे निःश्वास टाकून थंडावा आणण्याचा मी प्रयत्न करी.

बाहेर कुठेंतरी दूर पडलेले तीनचे टोले मी ऐकले. मन फार अस्वस्थ वाटल्याने उठून बाहेर गॅलरींत आले. सकाळचा सुखदायी सुमीरण सुरू होत होता. माझ्या मनावर त्याची गुंगी चढली. काहीं वेळ तिथें उभी राहिल्यावर डोकं जड झाल्यासारखं वाटून मी परत येऊन अंथरणावर पडले.

हळुहळू निद्रा माझ्या डोळ्यावर येऊन बसली. परंतु माझी झोंप गाढ नव्हती. मला न जाणे काय काय स्वप्ने पडत होतीं. विनयला संतापून पत्र खरडून मी माझ्या मनाचे भाव व्यक्त केले असते तर कदाचित् सारी मळमळ निघून जाऊन बरें वाटलेंही असते. परंतु अविचारानें काहीं लिहिणें मला योग्य वाटत नव्हते. शिवाय जेथें माझ्या शब्दाला मनाला किंमत नव्हती तेथे आपले भाव उघड करून कमीपणा पदरीं घ्यायला माझें स्वाभिमानां मन तयार नव्हते. म्हणून साऱ्या जखमा झाकून ठेऊन, मी साधेंच पत्र खरडलें होतें.

...मी खडबडून जागी झाले; तों सकाळच्या पाचाचे ठोके कानावर आले. स्वप्नाचा त्रासिकपणा अजून माझ्या मनावर होता. तो घालवण्यासाठीं मी पुनश्च लोळले. पण स्वप्नात विनयने उच्चारलेले शब्द माझ्या कानावर स्पष्ट येत होते.

“ हं उज्वल. पटला दादासाहेबाचा साधूपणा ? मला त्यांचीं

सोंगं ढोंगं पुरीं माहीत होती. आता तुलाही त्यानीं फसवलं. आता तरी ढोळे उघडूं दे. ”

आई

४

“ थाब, पायावर पाणी घालूं दे. ”

आईनें भाकरीचा तुकडा ओवाळून टाकला व माझ्या पायावर पाणी घातलें. मी आत येऊन तिला नमस्कार केला.

“ किती गळली आहेस अगदीं. ” आईच्या मायेनें ती म्हणत होती.

“ चागला ताप आला ना दोन दिवस ” मी तिच्या मागोमाग घरात जात म्हणाले, बसण्याची शक्ति मला वाटत नव्हती. मी माजघरात जाऊन झोपाळ्यावर अंग टाकलें.

आईनें लागलीच अंथरुण पसरून दिले. आणि ताब्यात पाणी आणीत म्हणाली.

“ इथल्याच मोरींत चूळ भरून टाक; नी चहा घे. म्हणजे थोडी हुशारी वाटेल तुला. ”

मी चूळ भरली. प्रवासानें मळलेले कपडेही बदलले. चहा घेतल्यावर मला जरा बरें वाटलें. आई माझ्या अंथरुणाच्या कडेला बसली होती, तिच्या पदराशीं मी खेळत होतें.

“ मऊ भात खाशील आता ? ”

“ नाऽऽहीं ” मी रुसव्यानें म्हणाले.

“ नाही ? मग काय खाणार आहेस ? ”

“ काहीं नाही. तूं इथून जाऊं नकोस ” आईनें हंसून माझ्या कपाळावर हात फिरवला. मी तिच्या माडीवर डोकें ठेवून दोन्हीं हातांनीं तिच्या कमरेला विळखा घातला.

आधींच शेंडेफळ, त्यात उतार वयात अनपेक्षितपणें हातीं आलेलें. त्यामुळं ‘ लाडं झालं वेडं; गुळं झालं बोवडं ’ अशीच अवस्था होती माझी. बोलताना सगळे शब्द अधर बोलायची

सवय होती मला. डळर हीं व्यंजनं मला अगदीं परकीं वाटत. ह्याचें काम मी बहुधा 'य्' नीं करायची. आई कौतुकमिश्र थट्टेनें मला कधीं कधीं 'लाडूबाई' म्हणायची. आणि मैत्रिणी 'लायूबाई.'

थोड्या वेळानें कमरेचे हात आईनीं बाजूला केले; आणि हंसत म्हणाली,

“लाडूबाई, आता लोक हसतील तुला ! यंदा B. A. होणार ना तूं ? ”

“आम्ही नाहीं जा ”

“बर नाहीं तर नाहीं. पण काय खायचं ते तर साग. साबूदाणा देऊं का भात ? ”

—आई मला मऊ भात भेतकूट कालवून देत होती. मी अंथरुणावर पडल्यापडल्या तिच्या त्या जीर्ण हाताकडे नकळत पहात होतें. ह्या हातानी खस्ता खाऊन आपली बाग फुलवली होती. मी मध्येच तिच्या तोंडाकडे पाहिलें. स्निग्धतेखेरीज दुसरा कुठलाच भाव मला तेथे आढळला नाही.

आई मला विचारीत होती “कशानीं आला ग येवढा ताप ”

“आदल्या दिवशीं वनभोजनाला गेलों होतों. रात्रींही निजलें पुष्कळ उशीरा. सकाळीं जागी झाले तों डोक जड वाटलं. पण चहाला जायचा कार्यक्रम होता म्हणून तशीच धडपड करीत उठले. इतक्यात प्रभा आली.

“ताप आहे का उज्वल तुला ? डोळे कसे लाल वाटताहेत. तोंडही लाल दिसतंय ” तिनें आग पाहिल तर चागलं गरम होतं. डॉक्टर आले उन्हाचा आहे म्हणाले.

परवा ताप उतरला. पण घरीं यायची अशी घाई झाली होती म्हणतेस. मला सारखं वाटत होतं तुला तार करावी. ”

दुपारभर झोपून काढल्यावर संध्याकाळच्या चहानंतर मला हुशारी वाटूं लागली. शक्यतर विनूदादाकडे जाण्याचा विचार प्रथम मनांत आला.

इतक्यात आई म्हणाली, “ विनूला घातलं होतंस का पत्र ? ”

‘ नाही ’ मी एकेरी उत्तर दिले.

‘ जरा उन्हां उतरलीं म्हणजे आपण आश्रमात जाऊं या ’ आई शातपणें म्हणाली.

मला जरा आश्चर्य वाटलें. माझ्या व विनयच्यामध्ये उत्पन्न झालेले नाजुक धागे तिने मातेच्या प्रेमळ अंतर्दृष्टीने पाहिले होते, आणि बहुधा आपला मनोमन आशीर्वादही आम्हाला दिला होता. दादाचा हा संन्यास तिला आवडला होता का ? त्याच्या त्यागाला तिची सहानुभूति होती का ? त्याच मार्गाने मीं गेलें तर तिला तें पटेल का ?

मी माझे प्रश्न बाजूला ठेवले. नाजुक ताराना हात लावताना मनाला थोडी भीति वाटते.

मार्चची अरसिक नीरस सध्या विश्वाच्या महाद्वाराशीं उभी होती. तिच्यात उमलत्या पुष्पाची कोमलता नव्हती, किंवा यौवनाच्या चुवनाचा मदही नव्हता. किंचित उमळून गेलेल्या फुलाप्रमाणे तिचे मुख मळल भासत होते.

भास्वानानें फेकलेला गुलाल खेळकरपणे उचलून अंगाला लेप करणारे मेघ आकाशात कुठेच नव्हते. त्यामुळें पश्चिमेचें मुख रक्तवर्ण दिसण्यापेक्षा श्वेतपीत किंचित् विवर्ण वाटत होते.

उन्हाच्या झळा नसल्या तरी वाऱ्याची झुळुकही नव्हती. वातावरण निस्पृह मृतवत भासत होते.

मी व आई धमनींतून—विनयच्या आश्रमाकडे जात होतों. रस्ता चागल्यापैकी होता. पण नगरसभेच्या अपेक्षित निष्काळजीपणामुळें गिही उखळून निघाली होती. गाडीच्या धावा लोखंडी असल्यानें लहानमोठ्या दगडावरून चाकें जाताना आतल्या माणसाचे अंग घुसळून निघे. एकादा खड्डा थोडा मोठा असला म्हणजे एक गचका बसे; आणि हाड तुटल्याची शंका येई. आई नकळत म्हणे ‘ अग बाई ग ’ मला थोडे हसूं येई.

—आश्रमात आम्ही पोंचलों तों सूर्यास्त होऊन दिवेलावणी

झाली होती. आश्रमाची जागा मला निसर्गरम्य वाटली. दारापाशींच दोन बकुलवृक्ष उभे होते. आतही कडुनिंबाचीं कांहीं झाडे होतीं; आणि आम्रवृक्षही बरेच होते. आश्रमाची जागा काहीं फार मोठी वाटली नाही. पण तिच्यामध्ये व्यवस्थित अंतर सोडून वेळूच्या सोनेरी झोंपड्या संधीप्रकाशात सुंदर दिसत होत्या.

“ एकादा नदीतटाक जवळ असता तर ? ” मी मनाशींच म्हणालें. इतक्यात एका बाजूनें विनयचा आवाज आलासा वाटल्यानें मी त्या बाजूकडे वळलें. तों तिकडून एका गृहस्थाबरोबर बोलत येत होता. माझ्या शरीरातून वीज चमकून गेली. क्षणभरच मी डोळे मिटून घेतले; आणि नंतर स्वताला सावध केलें.

तो होता तसाच अजूनही होता. त्याच्या मुखावर शांती स्पष्ट प्रतीत होत होती. त्याचे शुभ्र कपडे त्याच्या गोऱ्या शरीराला शोभून दिसत होते. त्याचा बंगाली शर्ट माझ्या कलाढष्टीला बावळा वाटला, पण—

विनयचें लक्ष आमच्याकडे जाऊन तो धावत आमच्याकडे आला. जुन्याच पद्धतीनें त्यानें माझे हात हातात घेतले. त्याच्या स्पर्शानें अंधेरी येतेसे मला क्षणभर वाटलें. तो स्नेहभरानें विचारीत होता.

“ उज्वल, इतकी वाळलीस कशानीं ? आजारी होतीस ? ” मी नुसता होकार दर्शवला.

“ घरीं तर कळवायचंस ”

“ कशाला ? आईला घाबरून सोडायला ? ”

“ जशी काहीं आईच एकटी आहे घरीं ? ”

“ कोण आहे आणखी ? संन्यास घेऊन जग सोडून उठलेल्या माणसाला, ह्या सासारिक गोष्टींचा व्याप कशाला ? ” मी शांतपणें म्हणालें.

“ चागली कल्पना केलीस माझ्याबद्दल ! बरं झालं मी तुला आधींच लिहिलं होतं म्हणून. नाहीतर मला भेट म्हणून भगवी कफनीसुद्धा आणली असतीस. ” त्याचा स्वर मृदु व नैसर्गिक होता. त्याच्या शब्दांनीं मला पुष्कळच शांत वाटलें.

आम्ही त्याच्या झोपडींत जात होतो. तो आईला सागत होता “मामी तुम्ही दोघी इथं रहायला या आतां. आबे लागले आहेत त्याची उस्तवार करायला तर कुणी हवं.”

आई गंभीरपणानें म्हणाली “घराचीं दारं बंद करून मोन्याचीं भोकं बुजवायचे उद्योग तुझे.”

विनय हंसला “तसं होत खरंच काहींसं. माणसाला दारातून जाणारा प्रचंड ओघ दिसत नाही, जाणवत नाहीं.—”

त्याच्या खोलींत एक समई मंद प्रकाश देत होती. त्यानें समई वरच्या काडीनें कोजळी झाडून वात पुढें सारली. आईनें हात जोडून दिव्याला नमस्कार केला, आणि सध्याकाळची प्रार्थना पुटपुटू लागली.

दादाची खोली होती लहानच, आणि तीही सगळी रिकामी. जमिनीवर एक चटई पसरलेली होती आणि तिच्या उशाला एक बैठा टेबल. ह्या टेबलापाशींच समई जळत होती. दाराच्या समोर भितीला महात्मा गांधींचा मोठा फोटो टागलेला होता. त्याच्यावरची माळ अजून फारशी सुकलेली नव्हती.

सर्व मंडळी चटईवर बसली. विनय म्हणत होता “उज्वल, हे माझे सहकारी विश्वभरबाबा. विशेष म्हणजे हे स्वता हरिजनच आहेत. ते सुंदर कीर्तन करतात. त्याचं हरिजन वस्तींत दाडगं वजन आहे.”

विश्वभरबाबा हंसले “आईना मी पुष्कळदा पाहिलं आहे. आईनीं नसेल मला पाहिलं. गरीब माणसाची इतकी पोच कुठं?”

मी विषय बदलीत म्हटले “पुष्कळ काम करावं लागत असेल. पाहिली पाहिजे तुमची वस्ती एकदां.”

“हो हो अवश्य या एकदा. आपल्या सारख्याचे पाय आमच्या वस्तीला लागायचे म्हणजे पूर्वजन्मीचं पुण्यच.”

“हे तपस्वी महाराज तुमच्यासाठीं इथें येऊन बसले आहेत!” मी विनयकडे पहात विश्वभरबाबाना म्हणालें,

“त्यांचा त्याग तर फार मोठा आहे. परमेश्वर त्यांना त्याचा मोबदला दिल्यावांचून रहायचा नाहीं.”

“बाबा आज हजारों वर्षें जीं पापं केली तीं फेडायला पाहिजेत ना ? आम्हीं काहीं तुमच्यावर उपकार करायला का येतो ? ”

“तें सगळें तर खरंच हो. पण आम्ही माणसंही हिसाडंच. आमचीं घरं तिथली घाण बेपरवाई पहा. काय ब्राह्मणांनीं का सांगितलं घाणेरडं रहायला आम्हाला ? भाकरीचे तुकडे साऱ्या दिवसभर मोडावे, ह्या त्या कोनाड्यांनीं खरकटं टाकावं—संस्कारच वाइट आहेत आमचे आई.”

मला अस्पृश्याच्या वस्तीचा काही अनुभव नव्हता. आई मात्र म्हणाली, “आग झाकायला धड कपडा नसतो अंगावर. घरा-घरांनीं फिरून भाकरीतुकडा त्या फाटक्या पदरात बाधून आणतात बिचाऱ्या. नी घरीं नेल्यावर कसल खरकटं नी बरबट. ब्राह्मणाना आपले आचार विचार झाले आहेत डोईजड. तुम्ही त्या गरीबाच्या डोक्यावर ते आता लादा झालं.”

तिच्या शब्दाचें आम्हा सर्वांना आश्चर्य वाटले.

“मग तसे घाणेरडेच का राहू देणार सारे लोक आई ? ह्या गलिच्छपणांनी रोग किती लवकर लागतात. कॉलरा आला कीं पाहिल्यादा ह्या लोकाना धरतो.”

“ते सगळं खरं. पण तन झाकायला कपडा नाही नी पोटपुरेशी भाकरी मिळत नाही. त्यांनीं नाही वाटत माणसं मरत. उपास-मारींनीं माणसाच सत्वशोषण होतं. आणि उरलेले सापळे रोगाच्या आहारीं जातात.”

“आई, तुमचं म्हणणं खर आहे. पण जे होईल ते तर माण-सानीं करीत असावं ? तुमच्या बायका घर कशीं आरशासारखीं ठेवतात. आमच्या बघा एकदा. वेळ सापडला कीं लागल्याच कैकाडणी भाडायला.”

“मला नाहीं तुमची नवी सुधारणा समजत. मला दिसतं ते समजतं. मंजूच्या लहानपणीं एक म्हारीण आमचं अंगण झाडायची. आठवड्यातून एकदा मी तिला भरपूर अन्न देत असें. त्या दिवशीं पर्वणी वाटायची तिला, म्हणायची बाई चागलं अन्न आम्हाला कोण देतं. उष्टं-नासकं आमच्या नशीबाला येतं.”

आमच्या ओळखीचा एक मारवाडी यात्रेला जाऊन आला. तिथून मेल्यानीं प्रसादाच्या पुऱ्या आणल्या. उन्हाळ्याचे दिवस. त्यांना आला फुला. मग प्रसाद राहिला बाजूला; त्या टाकल्या म्हारणीच्या पदरात. तिनीं घरीं आणल्या—नी विस्तवावर शेकून सर्वांनीं खाल्ल्या.

रात्रीं जुलाब अन् उलथ्या. तीच त्यातल्या त्यात बरी राहिली. दुसरे दिवशीं सकाळीं आली आमच्याकडे.

मंजूचे वडील होते तेव्हा. त्यानीं तिला सांगितलं दवाखान्यात जा. पण ती म्हणाली “ माणस विष घालून मारतात तिथें मी नाहीं जात. ”

आम्हीं काही काठ्यामेठ्या दिल्या. तिचा नवरा नी एक पोरगा जगला. दोन पोर दुपारला गेलीं.

तुम्हाला जर गरीबाची इतकी कीव येत असेल तर त्याच्या पोटाला घासभर अन्न द्या—

ओनामा

५

मी आश्रमात रहावे हें आईला मुळींच पसत नव्हते. दादानें सन्यास घेतला होता. त्यात माझी भर तिला दुःखदायक वाटणे नैसर्गिक होते. पण...

मी पुष्कळ विचार केला. विनयबद्दल मी माझ्या भावना स्थिर केल्या होत्या. तथापि अंतरातली ओढ मला आवरता येईना, नव्हे ती उलट वाढतच होती. विनय मानवतेची सेवा करीत असताना, त्याच्या हातात हात घालून काम करणे हें माझे कर्तव्य नव्हतें का ?

माझा निश्चय झाल्यानंतर आईनें मूक संमति दिली; इतकेच नव्हे तर, ती स्वताच माझ्याबरोबर आश्रमात रहावयाला आली. दादाच्या झोपडीजवळ एक छोटी झोपडी आमच्यासाठी उभारली गेली...

आश्रमाचें आयुष्य मला प्रथम नवीन व थोडें परकी वाटलें.

आश्रमांत दादाशिवाय त्याचे दहा सोबती रहात होते. ह्या सर्व मंडळींनीं १९३०-३१ मध्ये सत्याग्रहात भाग घेतांना घराचे पाश तोडून टाकले होते. आणि आज चळवळ संपल्यावर, महात्मा-जींच्या कथनानुसार हरिजन सेवेकडे आपलें मन वळवलें होतें.

अस्पृश्योद्धार त्याच्यापैकीं सर्वांना आवश्यक वाटत होता. परंतु ज्या गतीने कार्य सुरू होतें, ती गति—नव्हे तो मार्गही—त्यांना पटत नव्हतीं. आश्रमात ह्याबद्दल पुष्कळदा चर्चा होई.

“ हरिजन आश्रम उघडणं म्हणजे निवळ ढोंग आहे. हिंदु-स्थानच्या आठ कोटी अस्पृश्यांचा प्रश्न हे आश्रम सोडवणं शक्य नाही. ”

“ का नाही ? जगात निरनिराळ्या धार्मिक क्रात्या झाल्या, त्या आश्रमवासीयांनींच घडवल्या होत्या. ख्रिश्चन धर्माचे मिशनरी, बुद्धाचे भिक्षू आणि प्राचीन आर्यांचे ऋषि ह्यांनींच आपला मत-प्रसार झपाट्यानें वें यशस्वी रीतीने केला. ऋषिप्रथा मोडताच हिंदूधर्माचा प्रचार नी प्रसार थाबला ना ? ”

“ धर्माचा प्रचार आणि एका सामाजिक दुष्ट रूढीचें उच्चाटन ह्यात दोन ध्रुवाचें अंतर आहे. धर्म हा आत्मशांतीसाठीं आवश्यक आहे. प्राणिमात्राला त्याची जरूर भासते. प्रचारक धर्म ही वस्तु नवी निर्माण करीत नाही. तर एक धर्म काढून, दुसरा तेथें स्थापन करतात. उलट अस्पृश्यता ही धार्मिक बाब नसून सामाजिक आहे. प्रत्येक सामाजिक रीतिरूढीला धर्माचा आशीर्वाद मागण्याची जी आपली रीत होती, तिच्यामुळें अस्पृश्यतेवर धर्माचा शिक्षा बसला. ”

“ धर्म व्यक्तिनिष्ठ आहे. अस्पृश्यता समाजनिष्ठ आहे. तिचा नाश करायला समाजानें उद्युक्त झालें पाहिजे. आणि जाणत्यांनीं त्याला उद्यत केलें पाहिजे. ”

तुमच्या हरिजनोद्धाराचा पायाच पटत नाही आपल्याला. टोपली खराटे घेऊन किती शतकं आपण त्याची वसती स्वच्छ ठेवणार आहोंत ? आणि आपण किती थोडे आहोंत. खेडोंपाडीं पसरलेल्या ह्या गरीब वर्तीत कुठवर जाणार ? ”

“ कुठवर जाणार ? गेलं पाहिजे. तुमच्या पूर्वजानीं पापं केलीं तीं भरलीं पाहिजेत ना ? ”

“ मागच्या पिढ्यानीं पापं केलीं असं म्हणण्याचा हक्क पुढच्या पिढ्याना कधींच पोचत नाही. त्यानीं चुका केल्या असतील; पण आपण चुका करीत नाहीं का ? महात्माजीनी प्राण इरेला घालून ‘ जातीय निर्णय ’ बदलून घेतला. बंगाल आजच त्याच्या विरुद्ध आहे. मी म्हणतो एका माणसाने आपलं वजन खर्च करून एका मानवी समाजाचं नशीब बदलून घेणं हे अनिष्ट आहे. ही लोक-सत्ता नाही. ”

मी हें मत ऐकून चकित झालें.

“ तुम्ही ह्या आश्रमात आलात कशाला ? ”

“ कशाला ? बाहेर सगळं काम बंद आहे. आमच्या देशाला एकच वेड लागल आहे. “ अस्पृश्यताका नाश हो ! ” ह्या लोंढ्याला तोंड द्यायचं कसं नी कुठे ? त्याचा जोर जरा कमी होईपर्यंत डोक वर ठेवायला पाहिजे. दुसर अस्पृश्यतेवर माझी भक्ति आहे अस तर नाही ना ? ”

आणि अशीं बडखोर मतं मला सहवासानंतर रोज ऐकायला येत. दादाला मात्र त्याचा वास क्वचित येई. कारण त्याचें जीवन थोडे अतिमानवीच होते. श्रद्धेच्या पायावर आतरिक संवेदनेवर विसंबून तो पुढे जात होता. त्याची कार्यशक्ति अमर्याद व अविश्रात होती.

आश्रमांत आम्ही सर्व मंडळी एकत्र जेवत असूं. आमच्या आश्रमात एकही नोकर नव्हता. स्वच्छता, व्यवस्था, सर्व कामें वांटून दिलेलीं होती. स्वैपाक सर्व मंडळी पाळीपाळीनें करीत.

बाहेरचीं कामेंही प्रत्येकाचीं निश्चित झालीं होती. आठवड्यातून दोनदा वस्तीत जाऊन स्वच्छता करावयाची. आजारी मंडळींना भेटून कांहीं मदत—शक्य असल्यास—द्यावयाची. मुलाची शाळा आम्ही सुरू केली होती. मी आल्यावर स्त्रियांसाठीं एक वर्ग उघडून शिशुसंगोपनाबद्दल माहिती द्यायला सुरवात केली.

...मी प्रथम हरिजन वस्तींत गेलें, आणि घरोघर हिंडलें, त्या लोकाचें जीवन अगदीं जवळ जाऊन पाहिलें. माझ्या मनावर काहीं विशेष परिणाम झाल्याचें मला तरी आठवत नाहीं.

त्याचें दारिद्र्य, आळस, घाणेरडेपणा.. सगळें सगळें—निरनिराळ्या वेळेला वाचलेल्या माहितीवरून—मला माहितच होतं जणूं. त्याची वस्ती होती त्यापेक्षा, अधिक स्वच्छ सापडती, तेथें दारिद्र्य कमी प्रमाणात आढळते तरच कदाचित माझ्या मनाला आश्चर्य वाटलें असतें.

ह्या हरिजन वस्तीबद्दल दोन गोष्टी मला विशेष वाटल्या. एक तर शहराच्या एकंदर वसतीशीं तुलना करता, त्याची सख्या फार मोठी होती. पंचवीस हजाराच्या वस्तींत पंधरा हजार अस्पृश्य होते.

साधारणपणे अस्पृश्य आपली उपजीविका शेतीवर मजुरी करून व स्वच्छता करून करितात. इथल्या अस्पृश्याची स्थिती पुष्कळच निराळी होती. पत्रावळी व विड्या हे दोन मोठे धंदे त्याच्या हातात होते. दोन्ही धंदे जोडधंदे म्हणून करण्याजोगे होते. अनेक कुटुंबे त्याचा तसा फायदा घेतही होती. परंतु पुष्कळशा कुटुंबातून, त्याचा एकमात्र धंदा पत्रावळी लावणे किंवा विड्या वळणे हाच होता, त्यामुळें ही वसति दरिद्री गचाळ असली तरी त्या दारिद्र्याला घाणेरडेपणालाही मर्यादा होती. उच्च वर्गाच्या नित्य सानिध्यानें येणारी दाश्यवृत्ति, शिळें सडके अन्न, जुने वापरलेले कपडे, इत्यादींचा त्याच्या जीवनात अभाव होता. शहरात सफाईला जाणारे महार व इतर मजुरी करून खागारा वर्ग ह्याच्यात मूलतः फरक दिसून येई.

दादानें आश्रम उघडल्याला सरासरी चार महीने झाले होते. त्यानें आपला सर्व धनसंचय खर्चून आश्रम तयार केला. आश्रम-निवासियानीं स्वताबरोबर आणलेले शें दोनशे रुपये एकत्र करून, सध्या आश्रमचा खर्च अतिशय काटकसरीनें चालला होता. तथापि हें साठलेले पाणी किती दिवस पुरणार ? आश्रमाचा स्वतःचा खर्च अन्नखर्चापलिकडे फार थोडा होता. थोडीशी स्टेश-

नरी व सूत काढायला लागणारा कापूस. सूत नियमित कातलें जाई व आश्रमांतच त्याची खादी विणण्याची व्यवस्था होती.

इतर खर्चासाठीं पुढे मागें आवश्यक तर भिक्षा मागावी असे दादाचे म्हणणें होतें; तर समाजानें त्यांना आवश्यक ती मदत करावी असें त्याचे सहकारी म्हणत होते.

“ समाजाला आपलें कार्य पटलें तर समाज मदत करीलच. पण नाहीतर समाजाकडून साह्याची अपेक्षा करण्याचा आपल्याला काय हक्क ? आपण हरिजनोद्धारासाठीं झिजतों, ते समाजावर उपकार करण्यासाठीं नाही. ”

“ आमची ही प्रवृत्ति असली तरी त्यामुळे समाजाला फायदा पोचतो ना ? समाजानें आमच्या कार्यांत साह्य करून आमचे कार्य सुकर करूं नये का ? ”

“ तो प्रश्न आपला नाही. दुसऱ्याच्या डोळ्यातले कुसळ पहाण्यापेक्षा, आपल्या डोळ्यातले मुसळ प्रथम काढू या. ”

आई दादाला नेहमींच ‘ देवमाणूस ’ म्हणत असे. त्याच्या सहकान्यांनाही त्याच्याबद्दल असीम आदर होता. कारण तत्त्वासाठीं कोणताही त्याग करताना तो मागेपुढें पहात नसे. त्याचे मन शुद्ध उदार व म्हणून विलोभनीय होतें. प्रेम हा त्याच्या जीवनाचा पाया—प्रेम हा त्याच्या जीवनाचा मूलमंत्र. आणि हें प्रेम त्याच्या अंतर्गतातून उमळून येई. प्रेमविषय कसाही असो, त्याचें त्याला भान नसे.

त्याच्या वैयक्तिक जीवनांत ‘ मी-माझ ’ ह्या भावनेचा जो अंश होता, तो ह्या आश्रमीय जीवनात लुप्त झाला होता. स्वताचें असें त्याच्याजवळ काहीं नव्हतें. स्वताच्या सुखसोयी त्याला आवश्यक वाटत नसत.

सहकान्याच्या असीम आदराबरोबर अतीव स्नेहाची देण त्याला होती. परंतु बाहेरच्या जगात...

बाहेरच्या जगात तो साधू म्हणूनच ओळखला जाई. साधारणपणें ‘ बाबा ’ ह्या अभिधानानें लोक त्याला संबोधित. तो आठ-

वड्यांतून दोनदा वस्तींत भजन करायला जाई. त्यावेळीं पुष्कळ गर्दी तिथें लोटत असे. आजारी मुलें त्याच्या पायावर घालणारे भाविक पुष्कळ असत. रामरक्षेचा आगारा कित्येक त्याच्या-जवळून मागून नेत.

तो त्याच्या घरीं गेला म्हणजे त्याना अतिशय आनंद होई व जन्म कृतार्थ झाल्याप्रमाणें वाटे. पण—

सर्व साधूंच्या नशिबीं असणारें जीवन द्रादाच्या वाड्यालाही येईल अशी भीति मला वाटूं लागली होती. जनता त्याला साधू-सज्जन समजून त्याची पायधूळ मस्तकीं धारण करायला तयार होती; पण त्याचें अस्पृश्यता-निवारणाचें वेड त्याना पटत नव्हतें. विशेषतः वृद्धमंडळी त्याबाबत उदासीन नव्हे तर थोडी साशंकही होती.

“ बाबा देवमाणूस आहेत त्याना दुनिया काय समजते ? ” ही त्याची विचारसरणी.

एकदा मी स्वच्छतेबद्दल त्याना समजाऊन सागत होतें; तर एक म्हातारा म्हणाला,

“ बाई, आम्ही ह्याच वस्तींत वाढलों. आमचीं पोरच काय मरणार आहेत. बामण मोठे सोवळे—साफ असतात; त्याच्या घरीं पोरं मरत नसतील जणू ! ”

एकदा मी दारुबद्दल पुरुषाना सागत होतें, नेहमीचे भावनामय व्याख्यान देण्याच्या भरात मी आलें असताना एक तरुण बाई आपल्या घराच्या ओथ्वावरून म्हणाली,

“ तुम्हीं बामण नाहीं नाल्यानीं लोळत ! त्याचा इटाळ होते का तुम्हाला ? ”

खरेंच त्याचा विटाळ का नाहीं होऊं तुम्हाला. इथल्या वस्तीचे अस्पृश्य मेलेलं मास खात नसत. त्यात पुष्कळसे पंढरीचे वारकरी होते. ते तर अनेक स्पृश्याहून स्वच्छ व शुद्ध वाटत मला.

‘ रूढी ’ एक मन म्हणें; पण दुसरें मन विचारी “ रूढी ! मग युरोपीयन, मुसलमान तेवढे स्पृश्य का ? ”

“ दोघेही जेते म्हणून आले. त्याना अस्पृश्यात सामील करण्याची हिंमत आमच्या धर्ममार्तंडांना नव्हती.”

“ मग ? ”

“ मग अस्पृश्य हे जित-दास असले पाहिजेत. आर्यांनी आर्यावर्त जिंकून जे शातीने रहाणारे लोक गुलाम केले, ते तेच हे शूद्र अस्पृश्य ! ”

असे काहीं विचार मनात आले म्हणजे माझे मन पिळवटून येई. दिवसभर मरून, कष्ट करून समाजाच्या धारणेचीं साधने पैदा करावीत. पण.....

पण स्वताच्या पोटाला गोळाभर अन्न मिळाले म्हणजे फार झाले. त्याच्या या अमाप सेवेसाठीं अर्ध पोटीं अन्न आणि समाजाकडून निर्दय अमानुष बहिष्कार येवढीच त्याची प्राप्ती !

ह्याचा उद्धार करायचा म्हणजे काय ? ह्याना आपण शिवलों, घटकाभर आपल्या घरात येऊन बसूं दिलें; देवळात येण्याचा अधिकार दिला म्हणजे सपेल का अस्पृश्यता ?

माझ्या अल्प बुद्धीला गोंधळल्यासारखे होई. त्यातच अस्पृश्याच्या शका पुढें येत.

“ आम्हाला काय तुम्हाला भेटावं लागतं ? नाही शिवत, तर आमचं काय जातं ? ”

आमच्या कार्याविषयी त्याची उदासीनता पाहिली म्हणजे मला अधिक खिन्नता वाटे. मला खिन्न पाहिली म्हणजे दादा मला उप-देशाचे घुटके पाजू लागे.

“ उज्वल कर्तव्य करणं आपल्याकडे फलाची निष्पत्ति होईल. फलाकडे लक्ष ठेऊन काम करणाराचें लक्ष कामापेक्षा फलात रहातें. ”

“ दादा, आपले मार्ग तरी बरोबर आहेत का ? का आपण मृगजळामार्गे जातो आहोत ? ”

“ सशयात्मा विनश्यति ” तो हंसून म्हणे.

“ श्रद्धेचा माझ्याजवळ अभाव आहे; त्याला माझा उपाय नाही. ”

“ श्रद्धा ठेवायला शीक, उज्वल श्रद्धेनें जीं कार्ये होतात तीं बुद्धीला नाही झेपत. ”

“ खरंच असेल का हें ? ” मी मनाला प्रश्न करी.

अनुभव

६

“ काय रे रामा, काम होतं का काहीं ? ”

‘ नाही बा ’ म्हणत रामानें आपली घोंगडी आणि हातातली काठी खाली टाकली; आणि तो खाली बसला. त्याने ‘ काम नाही ’ म्हणून सांगितलें, तरी कामासाठीच तो आला होता येवढा विश्वास मला अनुभवाने होता.

“ कसं चाललय् तुझं ? तुझी कारभारीण नी पोरबरीं आहेत ? ”

रामानें चंचीतून तंबाखू काढून हातावर चुरली आणि चिलमीत भरली. काडी पेटवून चिलिम पेटवीत म्हणाला,

“ तुमच्या आशीर्वादानं सर्व बेश आहे. ”

मीही पुढें बोललें नाहीं, कारण रामा आपले काम सांगितल्या-वाचून जाणार नाहीं इतकी मला खात्री होती.

मेचा महिना सुक्या लाकडासारखा रात्र-दिवस जळत होता. संध्याकाळीं सात वाजून गेले तरी हवा अजून ‘फू फूं’ करीत होती.

मी बाहेर आगणात खाट टाकून पडले होते. तलखी कमी होईल ह्या आशेने हातातल्या पख्याचा उपयोग अविरत चालला होता.

दादा सभेला गेला होता. गावात अस्पृश्यतेवर शास्त्रार्थ चालला होता; हें विद्वत्ताप्रदर्शन एकंदर तीन दिवस चालायचे होते.

मला त्यात काहीं अर्थ वाटत नव्हता. मी दादाला म्हटलेही. “ मूठभर पंडितमन्याची इतकी पत्रास कशाला रे ? उद्या “शास्त्रा-धारें ” अस्पृश्यता बिनतोड ठरली तर ती आपण मान्य करणार आहोंत का ? सर्वसाधारण जनतेला पटेल तेंच शास्त्र. ”

“ ‘ पुष्कळांचं पुष्कळ सुख ’ ह्या तत्त्वाकडे झुकते आहिस तूं. माझं तेवढ्यानीं समाधान होत नाहीं. शक्य तर सर्वांच्या सुखाची धडपड आम्हाला केली पाहिजे. आमचं मागणं ‘ सर्वे सुखीनः सन्तु ’ असं आहे. ”

‘ सर्वाना सुखी करण्याची शक्यताच मला वाटत नाहीं. तूं

महाराची ताडी सोडवलीस कीं गुत्तेवाला तुझ्या नावानीं ओरड-
णारच. परवाच भिकूशेट म्हणत होते कीं “ महारांना करा वामण.
आणि आम्हाला सर्वांना बनवा महार. ’ हो ! महाराचीं कामं
करायला हवं ना कोणी ? ”

“ त्याना आमचं मागणंच समजत नाहीं. महार-भंगी स्पृश्य
झाले म्हणजे त्याचीं कामं स्पृश्यानीं उचलवीं नी स्वतः अस्पृश्य
बनावं ही कल्पना मुळात चुकीची आहे. गलिच्छ कामं करणा-
राचा समाजानं तिरस्कार करूं नये, तर त्याचे उपकार मानावे. हें
आम्ही त्याना शिकवतों आहों. ”

“ हो आई मुलाचीं सर्व कामं करतेच नाहीं का ? ” ठरलेला
दृष्टात किंचित थट्टेने मी प्रतिपादला.

हंसू नकोस अशी. काय चूक वाटते तुला त्यात. आई मुलाचे
कोणते कष्ट नाहीं उचलीत. रुग्णालयातून परिचारका कोणतीं
काम बाकी ठेवते ? पण त्याच्याबद्दल समाजाला आदर वाटत
नाहीं काय ? त्या अस्पृश्य ठरतात काय ? ”

“ तुझ म्हणणं खर असल तरी २० कोटी लोकाना तें पटवून
द्यायला अनंत काल लागेल ह्याचा विचार केलास का कधीं ? ”

“ जनमनात क्रांति एका दिवसात कशी होणार ? हजारों वर्षांचे
संस्कार एका दिवसात पुसून जात नाहीत. ”

“ तूं हजार वर्षं खर्च करायला तयार असशील. पण बिन-
भितीच्या तुरंगात शतकानुशतकं व्यतीत करून थकलेले अस्पृश्य
इतके दिवस दम धरतीलसं मला नाहीं वाटत. ”

“ दुसरा जवळचा मार्ग दिसतो आहे का त्याना ? जुलूम
जबरदस्ती करून मिळणारे हक्क टिकवणं फार कठीण जात.
त्यापेक्षा प्रतिपक्ष्याला प्रेमानं जिंकणं हा सावकाशीचा पण सीधा,
निश्चित मार्ग आहे. ”

“ दादा, प्रेमाच्या जोरावर सिह नी बकरी एकत्रात पाणी
पितील का रे ? प्रेमावर इतका तुमचा विश्वास होता, तर साधारण
स्वयंसेवकांना ‘ क ’ वर्गात अपेक्षा सोसायला सोडून तुमचे पुढारी
‘ ब ’ मध्ये नी ‘ अ ’ मधे कसे गेले ? ”

“ खरा सत्याग्रही तक्रार करीत नाहीं उज्वल, जिथें संस्कार ठेवील, तिथें तो रहातो ‘ अ ’ आणि ‘ ब ’ आम्हीं मागितला होता का कधीं ? ”

“ का नाहीं ! सरकारला वरच्या वर्गासाठीं अर्ज गेले आहेत, हें सत्य तुझ्यापासून लपलेलें खास नाहीं. वर्तमानपत्रं वेळोवेळीं टीका करीत त्या निराळ्याच. ”

दादाचा चेहरा गंभीर झाला. “ अशी मंडळी आमच्यामधे होती, म्हणूनच आमचा त्याग बहुतांशी निष्फल झाला. पण आमच्या प्रयोगाची उज्वल वाजू आम्ही पहातो, आणि भविष्या-बद्दल आम्हाला आशा वाटूं लागते.

“ मनुष्याच्या जन्मजात चागुलपणाबद्दल तुला विश्वास नाहीं उज्वल म्हणून असं होतं. मनुष्य जन्मतः वाईट नसतो. त्याचे संस्कार त्याला सुष्ट किंवा दुष्ट बनवतात. हे संस्कार नष्ट करायला पाहिजेत; आणि ते खचित होतील. निदान मी आशावादी आहे. ”

श्रद्धा ! श्रद्धा !! दादाच्या हृदयात श्रद्धेची अखंड ज्योत तेवत होती. तिचा प्रकाश चारी दिशाना फाकला होता. आणि त्या प्रकाशात येणाऱ्या वस्तुमात्रावर त्याची प्रभा फाकत होती. माझ्याही मनावर त्याचा परिणाम होईच. त्याचे शब्द अधीरपणे मी पिऊन जात होते.

“ तुमच्या लक्ष्याकडे तुम्ही नीट न्याहाळून पहा. आणि जिथ पोचायचं आहे त्या ध्येयाला शोभणारे मार्ग पसंत करा. व्यक्ति-मात्रावर प्रेम करायला शिकवणारा नवा धर्म निर्माण करताना रक्ताच्या नद्या वहावून चालेल का ?

“ आणि रक्ताचे पाट काढून आणलेली क्रांति तरी आपलं कार्य पूर्ण करते का ? रक्ताला लालचावलेली ही लाव आपलीच मुलं खायला लागते. उज्वल, आयर्लंड, फ्रान्स, रशिया सगळ्यांचा इतिहास हेंच सागतो...”

दादाचे शब्द माझ्या हृदयात जाऊन पोचले. बुद्ध खिस्त ह्यांनी जगाला प्रेमाचे संदेश दिले. आणि त्यांनी तात्पुरतें का

होईना, आपलें कार्य केलें. इतिहासवर दोघेही आपला छाप मारून गेले ना ? हजारों मानवी आयुष्याचे प्रवाह त्यानीं बदलून टाकले कीं नाहीं ?

मी दादाबरोबर सभेला गेले. आणि पांच-सहा तास तिथें घालवलेही. पण एकतर मला स्वताला संस्कृत फारसें गम्य नव्हतें, शिवाय जिथें प्रत्यक्ष कार्याची आवश्यकता, जिथें हजारों लोक अमानुषपणे सडवले जात होते; तिथें “ रोग्याला औषध द्यावें का नाहीं ” हा प्रश्नच मला पाशवी वाटत होता.

मला दादाचे म्हणणें कळत होतें, पण वळत नव्हते. “ हे पाचपंचवीस पंडित ह्या चर्चेनंतर आपलीं मनं बदलतील असं मला नाहीं वाटत उज्वल. पण सर्वसाधारण लोकांच्या मनावर एक सत्य विबलं कीं, धर्म दिसतो तसा नाहीं. तेथेही रूढीचें प्राबल्य आहे. अस्पृश्यता कितीही धार्मिक भासली तरी तेथेंही संशयाला जागा आहे. ”

आज त्या सभेला जायचा मी आळस केला. दादा आपल्या सहकाऱ्यांना घेऊन सभेला गेला होता. आश्रमात रहाणारे हरिजन विद्यार्थी बहुतेक बाहेर गेले होते.

मोहन दादाच्या सासुरवाडची मंडळी काशीला जातांना आमच्या घरीं एक दिवस रहायची होती म्हणून आईही गावात २-३ दिवस गेली होती. आणि मी आश्रमात एकटी होतें.

मी आपल्याच तंद्रींत होते. रामाचे अस्तित्व मी जवळ जवळ विसरलेंच होते त्यामुळे त्याचा आवाज पुनश्च ऐकून मी दचकलें.

“ आज मोठा पोरगा तापानीं फणफणला आहे. ”

“ उन्ह तर नाहीं लागलं. ”

“ लागलं असलं. उन्हातान्हाणं काम करीत हिंडावं लागतं. सार आग बी दुखा लागलय. ”

“ म्हणजे ? ”

“ मारोत्याच्या पोरानं मारलय त्याला खूप. ”

“ मारलं का म्हणून ? मी आश्चर्यानें म्हणालें.

“ शेताच्चा कबजा करायला आले होते. ”

‘ मग ’

“ त्यांनीं वखर घातला आम्ही काढून फेंकून दिला. ”

ह्या पद्धतीनें मला जास्त कळण्याची आशा वाटली नाहीं म्हणून मी त्याला थाबवून म्हटलं,

“ सगळं नीट साग रामा. तुझ्या शेतात तो वखर घालायला कशाला आला ? तुम्ही उगाच मारामान्या का केल्यात ? असा काय अंधेर झालाय जगात ? ”

रामा जरा खाकरला नी म्हणाला, “ बाई जगात गरिबाचं कोणी नाहीं. देवसुद्धा त्याना नाहीं पहात. मी शेत घेतलं वहायला तेव्हा नुसता मोथा नि हरळी होती. आज दहा वर्षे वाहून वाहून काळं केलं. त्याचा सारा वाढला, उत्पन्न वाढलं. आता आला मारोत्या आयत्या बिळावर नागोत्रा. ”

‘ पण मारोत्याचा काय संबंध रे त्यात. ’

“ त्याचं असं बाई. शेत आहे नथूमल शेटचं माझ्याकडे दहा वर्षे राहिलं बघा. आता वावर काळीला आल. तो मागत होता शंभर रुपये. ह्या दिवसात शंभर रुपये कुठून देऊं आणि बायका-पोराना काय घालूं ? मी त्याला सत्तर रुपये द्यायला तयार होतो. ”

माझ्या डोक्यात उजेडाची तिरीप पडूं लागली होती. “ म्हणून नथुमलजीनीं वावर मारुतीला वहायला दिलं होय ? ”

माझ्या ह्या साध्या शब्दांनीं रामा एकदम संतापला.

“ येऊं द्या त्याला पाहीन कसा येतो तो ? हड्डी नरम करतो. वावरांत बखर तर घाल म्हणावं. लंबे करतो त्याला. ”

मी मोठ्या मुष्किलीनीं त्याला आवरला. “ रामा, शेत नथुमलजीचं. तूं त्याची योग्य मागणी नाकारलीस. नथुमलजीनीं तें मारोतीला दिलं. आता ह्या मारामान्या कशासाठीं बरं ? ”

रामा पुन्हा एकदां चिडला “ शेत काळं कुणी केलं ? नथुमलच्या बापानं ? रात्रंदिवस आम्ही खपतो. आमच्या निढळाचा घाम गाळला आहे आम्ही. आतां शेत नथुमलचं. आमचा हक्क नाहीं त्याच्यावर. ”

रामाचं तत्त्वज्ञान माझ्या ध्यानात यायला न जाणे किती वेळ लागला असता ? पण इतक्यात आश्रमचीं हरिजन मुलें परत आलीं.

“ बाई, मी सागतों तुम्हाला सर्व ” त्यांतला एक म्हणाला “ हा रामा त्या नथुमलचं शेत दहा वर्षांपासून वहातो आहे. शेत अगदीं वाईट होतें. जनावरासाठीं गवतच काढीत होते त्यात. रामाला सर्वांनीं सांगितलं माणूस नतदृष्ट आहे; तूं त्याच्या फंदांत सापडूं नकोस. त्यांनीं ऐकलं नाहीं.

“ शेत आता चागलं काळीला आलंय. आता त्यानं तें मारोतीला शंभरांवर लावून काढलं. रामानीं सांगितलं कीं आपण शेताचा कबजा देणार नाहीं. आता नथुमलला कोर्टांत केस करायला पाहिजे. पण हे मारवाडी आपसात भाडण लावणारे पक्के. कोर्टांत गेलं कीं सतरा भानगडी निघतील. सतरा उचापती कराव्या लागतील. म्हणून त्यांनीं मारोतीला चिथावलं. मारोत्या दहा माणसं घेऊन आज वावरात वखर धरायला आला. अन् मग झाली मारामारी. ”

मी अधिरतेने विचारलें “ मारोत्या कोण आहे ? ”

“ बाई माळी आहे. ”

मी एकदम चरकलें. अंतर्ज्ञातीय झगडे ह्या भाडणांतून पैदा होणार का ?

“ रामा, तुझ्या पोराला मी बघायला येतें चल. फार लागलं असेल तर इस्पितळात न्यावं लागेल. ”

पुन्हा एक विद्यार्थी हंसून म्हणाला, “ बाई रामाच्या पोराला पुष्कळ लागलंय. त्याच्या पाठीवर लाठीचे वळ उठलेत. कपाळावरही घाव झाला आहे. पण दवाखान्यात त्याला कोणी घेणार नाहीं. फौजदारी झाली तर हें सर्टिफिकेट उलटेल ना नथुमल अन् मारोतीवर.

त्यांनीं मारोतीचा साड्ड तिथें दाखल करून घेतला आहे. त्याला तशी जखम फार नाही. पण मूठ भरली असेल नथूमलनं.

मी व्यग्रतेने उठून रामाबरोबर निघालें. “ आपण तुझ्या

पोराला 'ओवापाणी' तर देऊं या. बाबाची प्रार्थनेची वेळ झालीच आहे. ते आतां येतील परत. ते काय करायचं तें पहातील.

मी हरिजन वस्तीकडे जाताना दादाचे शब्द माझ्या मनावर आदळत होते. “मनुष्य निसर्गतः चागला असतो—त्याचे संस्कार त्याला सुष्ट किंवा दुष्ट बनवितात.....प्रेमानेच व्यक्तिमात्राला जिकलें पाहिजे.”

माझें मन संशयानें विचारीत होते, “आता कोणाला जिका-यचें ? नथुमलला ? मारोतीला ? का दोघानाही ? ”

विकास

७

मी गोविदाला पाहून परतले, तों दादा मला वार्तेंतच भेटला. आश्रमात परतून येताच त्याला मारामारीची वार्ता समजल्याने तो रामाच्या झोपडीकडे निघाला होता.

“मुका मार बसला आहे. भुवईवर तेवढी जखम झाली आहे. भुईलोण नी चुना लावला आहे. ताप भरला आहे. आग पण ठणकत आहे. दवाखान्यात नेला तर बरं ”

दादा अक्षरही न बोलता पुढें चालत होता. त्याच्या संवयी-प्रमाणें तो विचारात गुंतला असावा, असा माझा सहजच अंदाज होता.

बऱ्याच वेळानें तो म्हणाला, “दवाखान्यात नेऊन टाकण्यात मला अर्थ दिसत नाही. आपला डॉक्टर पुरेशी मदत देऊं शकेल; त्यानीं मेडिकल स्कूलमध्ये ३-३॥ वर्ष घातली आहेत ना ? ”

“केस कोर्टात गेली तर डॉक्टरचें सर्टिफिकेट लागेल म्हणतात.” किंचित विषादानें तो म्हणाला “कोर्टात केस ? कशाला नि ? ब्रिटिश कोर्टात न्याय मिळत नाही. आणि मिळालाच तर तो किती महाग ? गरीबांनीं त्या भानगडींत कधीं पडूं नये.”

मला त्याच्या म्हणण्यात तथ्य वाटलें.....दादाचें मन बरेंच

त्रस्त व चिताग्रस्त होतें. त्याचा सुकुमार चेहरा उतरून गेला होता. सकाळचीं आह्निके आटोपल्यावर तो बाहेर निघाला.

“उज्वल, मी मारुतीकडे आणि नथुमलकडे जातो आहे. ”

“एकटाच ? ”

“हरकत नाही ना काहीं ? ” तो हंसून म्हणाला.

“मी येऊं का ? ”

“चल, पण उन्हे फार होईल परत यायला, त्याचा विचार कर. ”

न बोलता मी पायात वहाणा अडकवल्या आणि छत्री उचलली.

हरिजन वस्तींत अवश्य ती माहिती मिळवण्याचा आम्ही प्रयत्न केला. रामाने सांगितलेल्या माहितीपेक्षा फारसें काहीं त्या प्रयत्नात निष्पन्न झाले नाही.

“नथुमल लोभी मनुष्य आहे. मारुति गुन्हेगार आहे. जेलात जाऊन आला आहे. येवढेंच आम्हाला समजलें.

नथुमल मोठा गोडबोल्या मनुष्य दिसला. त्यानें चार पावलें पुढे येऊन आमचे स्वागत केलें, लोडाशीं बसायला जागा दिली; आणि ‘पान’ आणण्याचा नोकराला हुकूम दिला.

दादाने आपलें काम थोडक्यात समजाऊन सांगितलें.

“अच्छा ? मारामारी झाली म्हणता ? ” त्याने आश्चर्यानें विचारले. “मला माहीतच नाही. फार लागलं काय कोणाला ? ”

...“आपसांत मिटवून टाकूं या. ”

“हा हा आमची काय हरकत आहे. सरकारदरबार आम्हाला काय गोड वाटतें ? ”

दादाने त्याला सुचवले कीं त्यानें तें शेत रामाला पुनश्च द्यावे.

त्यावर तो अजीजीने म्हणाला, “बाबाजी तुमच्यासारख्याचे पाय आमच्या घराला लागावे आणि इतकी लहान गोष्ट आम्हाला करता येऊं नये; ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे. पण मी तरी काय करूं ? मी मारुतिकडून कबलायत करून घेऊन रजिस्टर सुद्धा केली. आता माझ्या हातात काहींसुद्धा उरलं नाही. रामाला मी आधींच सागत होतो. ”

“ पण शंभर रुपये भरण्याची त्याची अवकत कुठें आहे ? ”
मी मधेंच म्हणालें.

“ बाई, तुम्हाला ह्या लोकाचा अनुभव नाही. हे महाधूर्त असतात. आपण त्याच्या गरिबीवर जातो; त्याचा ते फायदा घेतात. रामानीं गोंयाच्या मोहतिरात पाचशे रुपये खरचले कीं नाहीं विचारा बरं त्याला ? ”

“ दादा किंचित् थाबून म्हणाला “ तुमचं म्हणणं खरं आहे शेटजी. पण ते पाचशें रुपये त्यानं शेताच्या जिवावर कर्ज काढले असतील. आता शेत गेलं, म्हणजे आधारच गेला सारा त्याचा. ”

“ शेटजी मोहतिर एकदा होतं. खंड दरसाल द्यावा लागतो. ”

“ म्हातारी मेली तर हरकत नाही. काळ सोकावण्याचं भय. होय ना ? ” शेटजी हंसत म्हणाले.

सगळी मंडळी चुप बसली होती. पुढें काय करावें ह्याचा विचार आपापल्यापरी प्रत्येक करीत होता. अखेर शेटजी म्हणाले,

“ बाबाजी, तुम्हाला विन्मुख पाठवण माझ्या जिवावर आलं आहे. रामाला दुसरं काम मिळेपर्यंत मी नोकरी लावून देतो— बिडीच्या कारखान्यात. ”

दादाने नकारात्मक मान हलवीत म्हटले, “ एका शेतकऱ्याचा मजूर बनवणं मला कधींच मंजूर होणार नाही. ”

“ पहा बुवा, मला सुचलं तें सांगितलं. ”

“ मारुतीने आपली कबलायत परत घेतली तर ? ” मी म्हणालें

“ मला फार आनंद होईल. रामा माझ्या जुन्या कुळापैकीं . आहे. मी मोठ्या नाखुषीनें जमीन मारुतीला दिली. रामाला मी पुष्कळ समजाऊन सांगितलं पण त्यानं तें मानलं नाही. आता फुकट्या सर्वांच्या गळ्याला फास आणलान. ”

...आम्ही शेटजींचे आभार मानून निघालों तोंपर्यंत दहा वाजून गेले होते. सूर्यनारायण पूर्ण तेजाने आपल्या सिंहासनावर आरूढ झाल्यानें पृथ्वीचें रूपांतर रसरशीत भट्टीत झालें होतें.

पायात वहाणा असूनसुद्धा पृथ्वीच्या गरम झळांनीं पायाचा वरचा हिस्सा पोळत होता. ह्या किरणशरापासून माझे संरक्षण करायला छत्री असमर्थ होती. तोंडावरून व मानेवरून घामाच्या धारा वहात होत्या. उन्हाणे डोळे दिपून जाऊन, डोळे बंद करून चालायची तीव्र इच्छा होत होती.

ह्या उन्हातून आम्ही माळीपुन्यात आलों. घर विचारता विचारता एका मोडक्या कौलारापाशीं येऊन पोचलों.

मारुती व त्याची बायको दोघेही बाहेर गेली होती. त्याचीं तीन उघडीं-नागडीं मुलं रस्त्यावर खेळताना सापडलीं. त्यांना मारुतीला आश्रमात पाठवण्याबद्दल निरोप सांगून आम्ही आश्रमात परतलों.

...दादाने मौनव्रत घेतले ह्यात मला काहीं आश्चर्य वाटलें नाहीं; नव्हे माझी तीच अपेक्षा होती. कोणताही महत्त्वाचा प्रश्न त्याच्यापुढें आला, म्हणजे निर्वेध शांतता लाभावी म्हणून तो मौन धरी.

त्याचे मौन प्रार्थनेच्या वेळीं सुटले. दिवसभर केवळ पाणी व थोडें मीठ ह्याच्यावर राहिल्याने त्याचा आवाज किंचित् थकला असला तरी त्याला एक तीक्ष्णता प्राप्त झाली होती. त्याच्या आवाजाला निनाद आला होता.

भक्तिरसावर श्रद्धेने त्याने सांगितलेले चार शब्द आमच्या अंतःकरणांला विधून गेले.

“परित्राणाय साधूना सभवामि युगेयुगे” ह्या शब्दावर आमच्या हृदयात अभावित श्रद्धा निर्माण झाली.

मारुति संध्याकाळीं आला नाहीं—दुसरे दिवशीं सकाळींसुद्धा ! अखेर संध्याकाळीं आम्ही पुनश्च माळीपुन्यात आलों.

बाहेरच कळलें कीं मारुति घरीं नव्हता. बहुधा नित्य नियमाप्रमाणें ताडीच्या दुकानावर स्वारी बसली होती.

“तुमच्या भेटीचें कारण त्याला नथुमल शेठकडून समजलं आहे. दोघं नवरा बायको तुमचा जीव घ्यायला तयार आहेत.

तुम्हीं उगीच प्राण धोक्यांत घालूं नका. ” सायंकाळच्या गप्पा-साठीं एकत्र झालेल्या मंडळीनीं सांगितलें.

“ मरायचं एकदाच असतं. ” दादा म्हणाला, “ दादा मी जातें. तूं थाब. मरायचाच प्रश्न असेल तर जायला काहीं हरकत नाही. पण मारुति घरीं नाही त्याची बायको तेवढी आहे. मला वाटतं मी तिच्याशीं जाऊन मनमोकळें बोलू शकेन. ”

माझं म्हणणं सर्वांना पटल्यानं दादा तिथे थाबला. मी पुढें गेलें.

मारुतीच्या घरात अक्काबाईची नित्य वसति असल्याचा अनुभव मला आला. दिवे लावणी झाली तरी घरात दिवा नव्हता. पोरं रडत होती, सारजा त्यांना धपाटे घालीत होती.

मी तिला हाक मारलेली ऐकून ती बाहेर आली.

तिनें मला किती-किती शिव्या घातल्या. तिची ती संस्कार-रहित शुद्ध गावठी भाषा ! त्या शिव्यासुद्धा कशा वेचक होत्या. त्या सत्या भाष्याचें सार मात्र लहानच होते.

मी त्या ‘ जोगड्याची ’ बहीण, तिच्या पोरावाळाच्या तोंडचा घांस काढून ह्या रड्याना देणार होते.

तिचा रागाचा पारा किंचित् कमी झाल्यावर मी तिच्याशीं सहानुभूतीने बोलूं लागले.

तिची, तिच्या मुलाची, मारुतीची, त्याच्या दुर्दैवाची, सगळी माहिती मी प्रथम प्रश्नोत्तरानें काढलीं; आणि मागून तिचं मन शांत झाल्यावर तिनें आपण होऊन सांगितली.

पाच वर्षांपूर्वी मारुति एका खोऱ्या आरोपावरून जेलमध्ये गेला. पाटलाच्या घरीं लग्न झालं, त्याला हवी होती फूलं नी भाजी. त्याचे योग्य पैसे द्यायला पाटील तयार नव्हता. त्यावरून दोघाची बोलीचाली झाली. नी दोनच महिन्यात पोलिसनीं मारुतीला एका दरवड्यात पकडलें. मारुति तेव्हा गावाबाहेर आपल्या छोट्याशा तुकड्यात बागाइत करून पोट भरीत असे.

ह्या खटल्यात भांडण्यासाठीं घरदार सारं सावकाराकडे गहाण

पडलं. आणि वकीलाचं नी सरकारचं घर भरलं. इतकंही करून मारुतिला दोन वर्षांची शिक्षा झालीच.

त्याचीं पोरं उघडीं पडली. सारजाने मोलमजुरी करून त्याचें पोषण केले.

मारुति सुटून आला. पण जेलातून सुटून येणाऱ्या कैद्याला काम कोण देणार ? नाइलाज झाला तरच त्याची आठवण लोकाना येणार ? त्यामुळ आज तीन वर्षे हंगामी कामावर त्याचं जीवन होतं. काम मिळाल तर भाकरी नाहीतर उपास. सारजाला जी मजुरी मिळे, त्याच्यावर अवलंबून होती सारीं.

एकदा जेलची हवा खाऊन आल्यावर मारुतीवर पोलिसचा सर्वकालीन संशयाचा हक्क प्रस्थापित झाला. कुठेही तालुक्यात चोरी-दरवडा असे काहीं प्रकार झाले कीं पुन्हा मारुतिला पोलिस चौकींत आठ पंधरा दिवस पाहुणचार घ्यावा लागे. कबुलीजबाब काढण्यासाठीं पोलिस अत्याचार सोसावे लागत...

ह्या सर्व जंजाळातून सुटायचा एकच-एक मार्ग—दारू. तो त्यानें अवलंबिला होता. ”

“ ऐकता ऐकता माझे डोळे भरून वाहू लागले. केवढा प्रचंड अन्याय ! एका फाटक्या पाटलाशीं भाडण होऊन, मारुतीच्या साऱ्या आयुष्याची नव्हे कुटुंबाची वाताहात व्हावी. येवढेंच नव्हे तर ह्या अन्यायाचें शोधन करण्याचा मार्गही समाजाजवळ असूं नये !

सुदैवाने बाहेरच्या अंधेरात माझे अश्रू सारजेला दिसत नव्हते. ती मला पुढें सागतच होती.

नथुमलशेठांनीं मारुतीला शेत देण्यात त्यांचा स्वार्थच होता. रामाने ते शेत आज दहा वर्षे वाहून काळं केलं होतं. त्याचं पीक वाढलं होतं. खडही वाढला असला तरी शंभर रुपये थोडे जास्तच होते. रामापासून शेत हिसकावून घेण्याची हिंमत गावात फार थोड्याची होती. दिवार्णीत दावा दाखल करून पैसा आणि वेळ नष्ट करायची इच्छा नथुमलशेठला नव्हती.

त्याने मारुतीला त्या शेताचें आमिष दाखवले. दुसरा तरणोपाय

नसल्यानें मारुतीनें कबलायत लिहून शंभर रुपये खंड कबूल केला. जगाला आपला प्रामाणिकपणा दाखवण्याची ती एकच-एक संधि त्यांना होती.

“ मी तुम्हाला दुसरं शेत देववतें. आमच्या आश्रमात माळी हवाच आहे. मारुतीला तिथें येऊन राहूं दे. ”

माझे शब्द दारू पिऊन परत आलेल्या मारुतीच्या कानावर पडले. तो संतापाने ओरडत होता,

“ मी का म्हणून वावर सोडूं ? रक्त साडलंय काल तिथे आम्ही. मरूं पण वावर नाहीं सोडणार. फौजदारी करू रामावर. नथूमलनीं कबूलच केलंय पैसे द्यायचं. ”

त्याच्या शिब्या, त्याचे हातवारे पाहून मी इतकी स्तिमित झालें कीं मारुतीच्या पाठोपाठ दादा व आळींतली मंडळी एक मिणमिणती चिमणी घेऊन आली तें मला समजलेही नाहीं.

विजय

८

“ मंजू, विजू आला आहे. ” आईनें गाढ झोंपेंतून उठवून मला सांगितलें. माझ्या डोक्यात नीटसा प्रकाशही झोंपेमुळें पडला नाहीं.

“ कुठं आहे ? ” दादाचे मित्र नारायणसिंह कुटीच्या दाराशीं उभे होते; ते कांहींसें बोलले तेंही मला नीट ऐकूं आले नाहीं.

“ आत घेऊन या ना ? ” असें पेंगत म्हणून मी परत अंथरुणावर अंग टाकलें. तथापि विचारकेंद्रांना धक्का मिळायचा तो मिळून चुकला होता. त्यामुळें निद्रेचें पटल क्रमशः दूर झालें; आणि मी भानावर आलें तों—माझ्या मनाला हुरहूर वाटत होती. “ विजय कशाला आला इथें—आज ? हाच विचार त्याचा मुळारशीं !

विजयच्या जीवनाचा ज्यांना पूर्ण परिचय होता त्यांना माझ्या ‘ आज ? ’ चें येवढें आश्चर्य वाटायचें नाहीं.

...दादा धाकट्या आत्याचा तर विजू मोठ्या रंगू आत्याचा. आत्याचें लग्न झालें तेव्हां आजोबा मामलेदार होते. पैशाला आणि सत्तेला वाण नव्हती. त्यानीं आत्याला मोठें स्थळ पाहून दिली. पैसा पाण्यासारखा वाहवला. श्रीमंत घरीं पडलेल्या आत्याचा दर्शनयोग कचित्च येई आम्हाला.

आत्याला पुष्कळ मुले झाली; पण तिचीं मुलें वाचत नसत. दादा लहान असताना ती दोन दिवसासाठीं आमच्याकडे आली होती. आमच्या घराचें गोकुळ पाहून ती आईला म्हणाली.

“वहिनी तुम्ही मोठ्या भाग्याच्या आहा. माझें फळ घ्याल का ओटीत ?”

त्या वेळीं तिला दिवस होते. आई थट्टेनें हंसून म्हणाली “मी पुष्कळ घेईन. पण माझ्या गरीबाच्या ओटीत तुम्ही आपलें फळ घालाल कशाला ?”

तुमच्या नशिबानं माझ्या घराचें वृंदावन उजळलं तर उजळेल.”

आणि ‘फळ’ आईच्या पदरातच रहावें, ह्या अटीवर आईने आत्याचें म्हणणें मान्य केले. त्यानंतर ५ महिन्यानीं विजू जगात आला. मोठ्या समारंभाने आत्याबाईनीं मूल नाळवारासह आईच्या पदरात घातलें.

विजू माझ्यापेक्षा दीड वर्षांनीं वडील.

दादा मी विजू एकत्र वाढलों आम्ही. पण त्याचें रक्त काहीं वेगळेंच होतें. त्याचा सारा जन्म दादाचें प्रत्येक कृत्य खोडून काढण्यात गेला. माझ्यावर दादाचे केवढें वजन पण...

जरा मोठा झाल्यावर तो घरीं गेला; नंतरहि उन्हाळ्याची सुटी आमच्या बरोबर घालवी तो. श्रीमंताच्या विक्षिप्त संवयी त्यानें लवकरच आत्मसात केल्या. बाहेरच्या जगात हिंझून म्हणा किंवा दादाच्या प्रत्येक कृतीला प्रच्युतर देण्याच्या प्रवृत्तीमुळें म्हणा, तो अनेकदा विचित्रमतें प्रतिपादन करी.

“वेश्यावर्ग समाजनीति टिकवण्याच्या दृष्टीनें आवश्यक आहे” हें त्याचें विधान मला तीन तासानंतरही खोडतां आलें नव्हतें.

“शासनसंस्था समाजाला आवश्यक नव्हत.” ह्या विषयावर दादार्शीसुद्धा त्यानें अडीच-तीन तास झुंज घेतली होती.

“कॉंग्रेस काय करणार ? इंग्रजाचं सरकार उडवून स्वतःचं निर्माण करणार ? जनतेचा त्यात काहीं विशेष फायदा होईलसं मला तरी वाटत नाही. लोकाना जर खरं ज्ञान असतं तर त्यांनीं एक जुलूम नष्ट करण्यासाठीं दुसरा जुलूम आणला नसता.”

“स्वकीय सरकार इतकं वाईट असणारच नाही आणि लोक-सत्तेत तर नाहीच नाही—”

“कोण म्हणतं ? इंग्लंडवर आज निदान चारशे वर्षे लोक-सत्ता आहे. सामान्य जनाचा तिनं काय फायदा केला. इंग्लंड-मध्ये गरिबी नाही, का बेकारी नाही, का उपासमार नाही, का गुन्हेगार नाहीत ? लोकसत्तेनं काय चागलं आणलं आणि वाईट काढलं ? ”

दादा इतिहासातून उदाहरणे देत होता, पण शातपणे कुणाचें ऐकणे हा विजूचा स्वभाव का होता ? “माहित आहे, माहित आहे. मीही वाचलाय कीं इंग्लंडचा इतिहास. प्रथम लोकाना गाजणारे कायदे करायचे, आणि अंगावर आले म्हणजे थोर-पणाचा आव आणून रद्द करायचे. Corn laws नी Free Trade हीं मोठीं उदाहरणे विसरूं नकोस त्याचीं. ”

विजय जसा तापत जाई तसा दादा अधिक थंडावे. “विजू अशीं तुझ्या म्हणण्याप्रमाणे घटकाभर मानलं कीं सरकार ही संस्था जनतेचें अहित करते तरी बाबा ते एक necessary evil (आवश्यक पाप) आहे. समाजाच्या धारणेसाठीं कायदे आवश्यक आहेत. शातता सुव्यवस्था राखणे भाग आहे. शिक्षण, वैद्यकी, व्यापार, रेल्वे, तारायंत्रें हीं सर्व सरकारसंस्था उपयुक्त करणारीं खातीं आहेत.

“ह्यापैकीं एकही खातं सरकार सरकारसालीं करीत नाही. वेडेवाकडे कायदे पास करून ते प्रजेच्या गळीं उतरविण्यासाठीं पोलीस, सैन्य, जेल, कोर्टे निर्माण करणं आणि त्याच्या द्वारा

आपली सत्ता अबाधित राखणं हेंच सरकारचं खरं कार्य (Function). त्याच्या ह्या हक्काना कुठे अडथळा झाला कीं सगळीं राष्ट्रवर्धनाचीं खातीं मातीला मिळतातच कीं नाहीं.

“ सरकारे ह्या जगातून नष्ट केलीं म्हणजे मानवजात ह्या सडक्या दुर्गंधीतून बाहेर पडेल. पंचायती पोलिस किंवा सैन्या-वाचून निष्क्रिय होत्या का ? काय माणसाचा स्वभाव जात्या दुप्पट विनाशक आहे. ”

“ असं अनुभवातीं वाटतं खरं ? ”

अधिकच भडकून विजय म्हणाला “ अनुभव ! जी समाज-रचना मोडकळीला आली आहे तिचे अनुभव—स्थायी समाजाचे अनुभव म्हणे ! ”

दादाच्या साधुवृत्तीची तर तो उघड टवाळी करी. “ कसला आला मामी देव ग हा ? आचरटपणा किंवा भोंदूपणा दोनच दिसतात मला यात. रस्त्यात उभे राहून अंगातला एक शर्ट काढून देऊन हा काय महात्मा दिसतो होय ? चारी बाजूचे लोक गालात हंसतात ते कसे मग ? नी एका शर्टांनी का सारे भिकारी झाकले जातात ? ”

...आणि जन्मभर दादाच्या कार्याची टवाळी करण्यात आणि प्रसंगी कार्यनाश करण्यात त्याचें कर्तृत्व गेले होतें.

तो विजय आज—आज अगदीं विजयाचा पेला दादाच्या-आमच्या तोंडाशीं आला असताना यावा ! माझ्या मनाला हुरहूर वाटणं सहज नव्हत का ?

...किती कालावधि गेल्याप्रमाणे भासला मला. विजय आत शिरला तो नित्याप्रमाणें—हत्ती कर्दळीवनात असाच शिरत असेल का ? माझ्या मनात विचार आला. त्याचा तो अद्यावत पोषाख, उलटवून पोमेडनं बसवलेले केस, रेशमी कपडे, पायांतला उंची पंपशू...सारें, सारें कसें काळवेळाला सोडून वाटलें मनाला. मोठाल्या अक्षरात साऱ्या वातावरणात तोच शब्द लिहिल्याचा भास मला झाला—

“ आज ? आजच ? ”... “ काय मंजे, नथुमल शेठावर सत्याचे प्रयोग करतां आहात म्हणे तूं नी दादा ? ” पहिली धडक बसली.

“ का बरं; काहीं पाप तर नाही त्यात ? ” मी किंचित् रोषाने म्हणालें.

“ दगडावर डोकं हापटण पाप म्हणतो कोण ? ” तो थोडं हंसून म्हणाला. “ मग कुठवर आले प्रयोग तुमचे ? ”

त्याच्या स्वभावाला परिचय नसलेले नारायणसिंह उत्साहाने म्हणाले “ विजयबाबू काळ्या पाषाणालाही सतत धारेने भोंक पडतें ना ? मग नथुमल तर माणूसच आहे. सत्याचे प्रयोग त्याच्यावर यशस्वी होणारच. ”

विजयच्या आवाजातला उपरोध अजिबात गळला. तो तितक्याच आपुलकीने नारायणसिंहाना विचारीत होता, “ ही यक्षिणीची काडी कशी फिरवलीत बुवा ? ”

झाला त्रासच हो. त्या मारुतीला आमचा काहीं केल्या विश्वास वाटेना. त्याला समजवण्याचे किती किती प्रयत्न करावे लागले. त्याला मदत देण्याचा प्रयत्न आमच्याच गळ्यात यायला लागला. तो म्हणे ‘ तुमचा खास डाव आहे ह्यात काहीं.

“ बाबा डाव कसचा. तुझ्यावर जे जुलूम झाले त्याची फेड करतोय आम्ही. ”

“ माझ्यासारखे हजारों लोक सडताहेत; त्यांना करा की मदत. मी माझ्या अबाला लागतोय. माझ्या डोक्यावर कशाला उपकाराचे डोंगर. ”

त्याला वरच्यावर जाऊन भेटून आम्ही शेत सोडण्याचे फायदे सांगितले. त्या शेतात फायदा शंभर उरणं शक्यच नाही. तेव्हा वर्षाअखेर खंड भरला नाही की शेत जायचंच. त्यापेक्षां आमचे आठ दहा रुपयांची नोकरी जास्त पक्की.

त्याच्या आत्ममित्राकडून हेंच सांगवलं. शेवटी नोकरीत गेल्यास त्याला जातीत ध्यायचं पंचांनीं कबूल केलं. तेव्हा कुठें वळली स्वारी !

पंचानीं पुष्कळ त्रास दिला. प्रत्येकाचे धागेदोरे शोधावे लागले. विनयभाईना असत्याची, ढोंगीपणाची मोठी चीड. पुष्कळसं काम त्यामुळं त्याच्या चोरून करावं लागलं.

“ म्हणजे सत्याच्या प्रयोगापेक्षा इतरच खटपटी सफळ झाल्या म्हणा ना ? ”

“ असें मात्र नाहीं. विनयभाईचं मोठ वजन आहे गोरगरीबावर. त्याना साधूपुरुष समजतात सारे. त्याच्या शब्दामुळेंच अखेर पंचानी मारुतीला जातींत घ्यायचा ठराव केला. भाईजी सतत हताभर अन्नापाण्याची परवा न करिता त्या लोकाना क्षमेचे महत्त्व पटवून देत होते. ”

नारायणसिंहाना कसे थाबवावें हे मला समजेना—आणि विशेषतः विजय इतक्या उत्सुकतेने आपुलकीने ऐकून घेत असताना ! निष्क्रिय बसून माझ्या मनाची हुरहूर वाढली. अखेर मी उठून आईला म्हटले.

“ विजूला काही खायला बियला देत नाहीस का ? ”

मी झोपडीच्या मागच्या बाजूला जातें तो आमच्या स्वतंत्र स्वैपाकघरातून स्टोव्हचा आवज येत होता. आणि विजूला फार आवडणाऱ्या कडबोळ्याचा सुरेख वास सुटला होता. मी आत गेलें—पण आतही माझें मन रमेना. माझी अस्वस्थता कमी होईना. कडबोळीं ताटलींत घालून मी आईबरोबर परत आलें. नारायणसिंह अजूनही सागत होता.

हें मात्र कबूल नाहीं तुमचं म्हणणं मला. नथुमलला मनापासून भाईजींच्याबद्दल आदर आहे. मारुतीने त्याना इतके झटके द्यावे ह्याची त्याला मनापासून चीड आली होती. म्हणूनच ‘ ही कबलायत फाडूं नये. मी रामाला दुसरं शेत देतो ’ असं तों म्हणत होता. रामाचं मागणंही गैर नव्हतं. रामाच्या घरात दहा माणसं आहेत. धावून-धूपून मेहनत करतील तर शंभर रुपये भरूनही भाकरी खातील. मारुती स्वता दारुडा. एकटी बायको काय काय करणार ? तो खचित बुडाला असता—आणि योग्यच झालं असतं तें.”

“सिंगजी सत्य अहिंसा-शास्त्रात सूडाला जागा आहे का हो ? सहजतेनें विजय म्हणाला.

“कसलं सत्य नी कसली अहिंसा. महात्माजींसारख्या साधु-पुरुषांना तीं साधने नी शोभनेंही. विनयभाईसारखा एकादाच विरक्त मनुष्य त्या मार्गाला जाऊं शकतो...”

इतक्यात आई आत आली.

“पुरे रे वादावादी आता. स्वस्थपणें खा जरा.”

“मामी अगदीं थोडं राहिलंय बघ. मग सिंगजी शेवट काय साऱ्या गोष्टीचा ?”

शेवट काय ? रामा ‘तीन शेंड्या’ ला शिव्या देऊं लागला. मारुती आमच्या सद्धेतूबद्दल पुनश्च साशंक झाला. आम्ही शेठजींना समजावीतच होतो. अखेर काल सारा निर्णय झाला. शेठजीकडे रामा नी मारुती दोघानाही नेल होतं आम्ही. शेठ म्हणाले “माझं काय. मारुतीनी त्रास तुम्हाला दिला. तुम्ही माफ करता मग मी रागावून काय उपयोग ? मला खर म्हणाल तर दोघेही सारखेच. रामा काय मारुति काय—कोणी शंभर रुपये दिले कीं झालं. उद्या पहिली कबलायत फाडून दुसरी लिहायची आहे कोर्टात.”

आम्ही पुढच खात असलों तरी विजय विचारमग्न होता—आणि मी विमनस्क होते—त्याच्याकडे पाहून पुनश्च माझा प्रश्न जोरानें उसळी घेई.

“आज ! आजच ?”

सत्य आणि असत्य

९

आज २-३ केंद्रात जायचे असल्यानें घरीं यायला बराच उशीर झाला. आश्रमाच्या फाटकातच डॉक्टरबाबू भेटले त्याचा चेहरा उतरल्यासारखा वाटला.

“काय डॉक्टरबाबू तब्यत ठीक नाहीं वाटतं ?” माझ्या

प्रश्नाचें उत्तर न देता, ते म्हणाले, “आज काय झालें तुम्हांला नसेल माहीत ?”

‘काय झालें ?’ मी जरा घाबरूनच विचारलें. माझ्या डोळ्या-समोरून दादा, रामा महार, मारोती माळी—नी अखेरीला विजय—विजय येऊन उभा राहिला. आज जुनी कबलायत रद्द व्हावयाची होती—नवी तयार व्हायची होती नाहीं का ? आणि डॉक्टरबाबूचे शब्द मला मुळींच आश्चर्यजनक वाटले नाहींत.

“मारुतीची कबुलायत शेठजींनीं रद्द करवली. मग रामाची कबुलायत करायला घेतली. त्यानें कोर्टांत साफ सांगितले मी ऐशीं रुपयावरच शेत घ्यायचें ठरवलें होतें.....”

‘दादा कुठें आहे ?’

“आपल्या झोंपडींत”

डॉक्टर कोर्टांत झालेल्या प्रकाराचे सविस्तर वर्णन मला सागत होते; विमनस्कतेमुळें त्यातला काही भाग त्रोटकपणें माझ्या काना-वर मधूनच येत होता.

दादा चरख्यावर सूत काढीत होता. त्यानें माझ्याकडे एकदा नजर टाकली. त्याच्या मुखावरचीं खेदान्यें अधिक झाकाळून आली. क्षणभरात तो पुनश्च आपल्या सुताकडे पाहू लागला.

त्याच्या त्या दृष्टीमुळें माझ्या छातीत तीर शिरल्यासारखे वाटलें मला. मी तिथले एक आसन उचलून खालीं बसलें.

त्याच्या हातातला पेळू संपल्यावर त्यानें चरखा उचलून बंद करून ठेवला.

“काय भानगड झाली दादा आज.”

“काहीं नाहीं. विनयला एक विजय मिळाला माझ्यावर.”

‘म्हणजे ?’

“त्यानीं रामाला आणि मारोतीला चिथावलें आहे. सगळा डाव आधीं रचलेला असावा. रजिष्ट्रारसमोर मात्र तमाशा झाला सारा.

मारुतीची कबलायत रद्द झाली. रामाची लिहून झाली.

अंगठा करण्यापूर्वी त्याला ती वाचून दाखविली, तर म्हणायला लागला.

“ शेत शंभरावर घ्यायच ठरलंच नाही—मी ऐशींच कबूल केले. ”

सगळ्यानीं सागून पाहिलं, पण कुणाला ऐकेना. साहेबानीं विचारलं.

“ शंभरची कबलायत फाडून ऐशींची करायला शेठजींना वेड लागलं कारे ? ”

“ वेड कशाला लागेल साहेब. ह्या मारुतीचं काय ? पिपळा-वरचा मुंजा. सालाच्या अखेर चाळीस रुपये सुद्धा नसते हातीं लागले शेठजींच्या. शेठजी काय बोळ्यानीं दूध पितात; मला एरव्हीं ऐशींवर शेत द्यायला ? ”

...सहजच शेठजी खूप सतापले होते. “ हा काय पोरखेळ आहे कीं काय ? असे शंभर मारुती नी रामा उभे करतो ” म्हणून तणतणत गेले. माझ्या साधुत्वाचाही त्यानीं समाचार घेतला. हा सगळा डाव आम्हीं सर्वांनी मिळून रचला असें त्याचें म्हणणें होतें.

मी रामाला म्हणालों, “ वीस रुपयाचा प्रश्न आहे ना ? मी देतो वीस रुपये तुला. मला उगीच खड्ड्यांत का घालतोस तेवढ्यासाठी. ”

“ बाबाजी, एका सालानं काय झालंय. वायदा आवंदा चढला कीं मग उतरते काय हे मारवाडी ? पुढच्या सालीं आणखीं चढीवर बसल ना तो. ”

“ मग शेतासाठीं इतकी धडपड कशाला करायला लावलीस आम्हाला. आमचं म्हणणं जर तुला ऐकायचं नव्हतं—आम्हीं मूर्ख वाटत होतो तर आपलं—आपलं आवरायचं होतं. ”

“ तें सगळं खरं बाबाजी पण आम्ही अनाडी माणसं. आम्हाला इतकी अक्कल असती, तर सगळं सुधेंच नसतं झालं. ह्या मारत्यानं वावर शंभरला घेतलंच कशाला असतं ? ”

माझ्या डोळ्यापुढें लकून विजय आला.

“ कारे ? काल तुला अकल नव्हती. आज कुठून आली वाटत ? ”

“ हो ना बाबाजी ? आज तर मला अन् मारुत्याला समजलं कीं आम्ही एक दुसऱ्याच्या पोटावर पाय आणतो. ”

“ कुणी दिला तुला गुरुमंत्र ? ”

“ तुमचा भाऊच नव्ह का बाबाजी ? ”

मला नेहमीं स्वताचा अभिमान वाटतो कीं कसाही प्रसंग आला तरी माझी शांति ढळत नाही. पण आज मात्र मला चीडच आली. मी त्रासून म्हणालो,

“ ठीक आहे, आता दुसऱ्या कोणी वावर घेतलं तर ओरडत येऊं नको माझ्याकडे. ”

“ कोणी घेईल कशाला झक मारायला. काल त्या पाव्हण्यानं महार-कुणबी-माळी दोन तीन वेदाळात पचाना समजावून दिल्या साऱ्या गोष्टी. आता जो वावर घेईल पाउणशेंच्या वरती त्याला वाळीत टाकतील पच... ”

काहीं वेळ शांतता पसरली. दादाच्या चेहऱ्यावर मानसिक वेदनाची छटा स्पष्ट दिसत होती. मी बऱ्याच वेळानें विचारलें-

“ आतां पुढे काय ? ”

“ प्रश्नच आहे. शेटजी रामावर केस करण्याच्या विचारात आहेत. पण त्यासाठीं ‘ मी शेत शंभरला घेतों. ’ असं रामा म्हणाला अशा साक्षी भरायला हव्यात. पण तो तसं खरोखरच म्हणाला नाही. मी काय तुमच्या म्हणण्या बाहेर नाही. तुम्हीं काय माझ्या वाड्याचं कराल, असं मधून मधून म्हणाला तेवढच. ”

“ मग शेटजी काय खोऱ्या साक्षी भरूं म्हणतात. ”

“ तसच जवळ जवळ. कारण त्याचं म्हणणं त्याने तसे शब्द वापरले नाहीत तरी तीच कबुलायत अभिप्रेत होती. ”

“ तुला साक्ष द्यायला म्हणताहेत ? ”

“ अजून म्हटलं नाही—पण त्या रस्त्यानीं चाललंय गाडं सारं. आणि खोटं न बोलण्याचं व्रत घेणाऱ्या, माझ्यासारख्या माणसाची स्थिती किती कठीण. ”

होती समस्याच एक ती. साक्ष देणें लबाडी, न देणें लबाडी. आणि कुणींना कुणी नाखुष होणारच.....

मलाही अतिशय खिन्न वाटत होतें. लोकसेवा करतानाही मार्गावरचे खडेकाटे कमी होत नाहीत. तिथेही विजयसारखे बिनबुडाचे ! अविचारी लोक विनयसारख्या चारित्र्यसंपन्न त्यागी माणसावर शितोडे उडवूं शकतात ! !

हे दुःखद निराश विचार मी कष्टानें मागे सारले. बाहेरून आल्यावर मी हातपाय सुद्धा धुतले नव्हते. उठून घरात जाण्याच्या विचारानें मी दारार्शीं आलें. तोंच विजय दारात आला. मीही जाण्याचा विचार बदलला—विचार बदलला कसला, जमिनीला चिकटवल्याप्रमाणें माझी पावले तेथेंच स्थिर झाली.

दुपारी ज्या माणसाच्या अब्रूवर निखारे ठेवण्याचा प्रयत्न आपण केला त्याच्याकडे संध्याकाळीं हंसतमुखानें जाण्याच्या त्याच्या धाडसाचें नव्हे जखमेवर मीठ चोळूं पहाणाऱ्या त्याच्या मनोवृत्तीचे मला कौतुक वाटलें.

मला पहाताच तो हंसून म्हणाला, “ मजे काहीं पोटाची आठवण आहे ? वणवण करून आलीस; तोंड तरी धुतलस ? ”

मी कडवटपणें उत्तरलें “ तोंड धुवून काय व्हायचं आहे ? तू आहेस ना काळं फासायला पुनश्च ! ”

“ अग घर पुन्हा घाणेरड होतं म्हणून कोणी झाडझूड का सोडतं ? ”

मी न बोलता परत फिरलें. विजय माझ्या आसनावर बसला होता. मी दादाच्या सतरंजीच्या कडेला जाऊन बसले. त्यातच मला दादाबद्दलचा आपलेपणा आदर व्यक्त झाल्यासारखा वाटला.

क्षणभराच्या शाततेनंतर विजय म्हणाला. “ उज्वल तूं खरो-खरच थकली आहेस. तूं जाऊन विश्रांति घ्यावी हें बरं. ”

“ हा माझा प्रश्न आहे. ”

क्षणिक विचार करून तो म्हणाला,

“ तुला खरं सांगूं ? मला दादाशीं बोलायचं आहे आणि तूं इथें नसशील तर बरं ! ”

“ तिच्या अपरोक्ष माझ्याशी बोलण्यासारखं काहीं जगात असेल असं मला वाटत नाही आणि तिच्या चोरून बोलण्याची मला इच्छाही नाही. ”

“ ठीक आहे जशी तुमची मर्जी. दादासाहेब मी आज तुमच्याकडे थोडा कामासाठीं आलों होतो. ”

उदासीनपणे दादा म्हणाला, “ तुझं माझ्याकडे काय काम असण शक्य आहे ? आणि जर एकत्र बसून विचार विनिमयावर तुझा विश्वास असता तर तूं माझ्याकडे ह्याच्या पूर्वीच आला असतास आणि कदाचित् आज कचेरीवर झालेली लाछनास्पद घटना टाळता आली असती. ”

“ तें शक्य होतं तर काय हवं होत. तुझ्यासारख्या सत्यवादी साधूला जगाच्या व्यवहारात गुतवणं मला योग्य वाटलं नाही म्हणून आलों नाही. ”

“ पण माझी दुष्कीर्ती व्हायची ती झालीच ना ? तूं माझा भाऊ, तू येवढे उद्योग केलेस. सहजच लोकाना वाटतं माझंच आग होत ह्या साऱ्या प्रकरणात. ”

“ लोकापवादाची पर्वा कशाला करावी तुझ्यासारख्या लोकांनी. तू स्वता जर आपला व्रतभंग केला नाहीस तर तुला कसले भय ? तुझ्या आश्रमात ही मंजी राहते, तुला काय वाटतं जग तुझ्यावर शितोडे उडवीत नाहीत. ”

‘ विजय ! माझ्या तोंडून शब्द पडला. ’

“ मंजू, मी तुला आधींच इथून जायला सांगितलं होतं. आता रागावून काय फायदा ? ”

खरेंच काय फायदा रागावून ? बाहेरच्या धकाधकीत पडलेल्या स्त्रियांनीं आघाताना तोंड देणें आवश्यक नाही का ?

“...अपवाद निष्कारण निर्माण करून लोकसेवेचं कार्य अस्खलित चालूं शकत नाही. म्हणून असे अपवाद शक्य तों टाळावे लागतात. ”

“ तुमची लोकसेवा म्हणजे दहावीस विहिरी बाधणं, एकदोन

तळीं आणि देवळं खुलीं करणं—चारदोन शाळा उघडणं...ही लोकसेवा सोडून तुम्हीं ह्या भलत्या बाजूला गेलात कशाला दादा-साहेब ? त्या तुमच्या लोकसेवेला माझा विरोध कुठेच नव्हता.

ते जाऊं द्या. मी आज तुम्हाला साक्षीबद्दल विचारायला आलों होतो. तुम्ही आणि तुमचे आश्रमवासी सहकारी रामाच्या बाजूनीं जरूर तर साक्ष देतील काय ? ”

“ तू खऱ्याचं खोटं आणि खोट्याचं खरं करण्याचा विडा उचलला असलास तरी सगळं जग इतकं बारगळलं नाही. ” मी संतापाने म्हणालें.

मुक्त हास्य करीत तो म्हणाला, “ दादाचं मनही तुझ्यासारखंच असेल. चुकलें. तुझं मन त्याच्या मनाचं प्रतिबिंब असायचं. बरं आहे उज्वलाबाई. सारं जग म्हणजे तुमचा आश्रम नव्हे. खरं आणि खोट ह्यांच्या तुमच्या व्याख्या सापेक्ष आहेत, हे एवढं साध सत्य तुम्हाला कळत नाहीं. ”

“ तुला कळतं ना ? ”

“ तुमच्या डोळ्यावर सत्याभासाचा पट्टा नसता तर तुम्हाला हीं दिसणारीं सत्यं कळली नी वळलीं असतीं. सारा महारवाडा काय पण सारा श्रमजीवी वर्ग उपासमारीने मरतो आहे. हे सत्य तुमच्या दृष्टीपुढें नाचलें असते. त्यांना गरज विहिरी-तळ्याची नाही; पैशाची आहे हें नितांत सत्य तुम्हाला कधींच आकलन झालें असते. आणि बालकमंदिरें, बालसगोपन वर्ग काढून वेळ नष्ट करण्याऐवजीं ह्या कारखान्यातून, किंवा इतरत्र होणारे अत्याचार—ही कडू सत्ये थांबवण्याचा उपाय सत्य-अहिंसेची परवा न करताही शोधले असतेत. ”

“ आजच्या तुझ्या उपायानीं कुठला अत्याचार नष्ट झाला ? ”

“ मृगाचे दोन पाऊस झाले आहेत. ते शेत आणखी पंधरा दिवस तरी कुणी घेत नाहीं. मारवाडी झकन तें रामाला ऐशीला देईल कीं नाहीं बघ.

आणि माझी कल्पना ह्या प्रसंगाने लोकाना संघटित करण्याची आहे.

मी रात्रीं अंथरुणावर पडलें खरी पण काही केल्या झोंप येईना मनात कितीतरी विचार धुडगूस घालीत होते.

विजयला चारित्र्य नसेल. त्याने कोणाकडेही आदरदृष्टी टाकली नसेल. पण म्हणून त्याने सांगितलेल्या गोष्टी सत्य नव्हत्या का ? त्याचे मार्ग असत्याचे असतील; त्यात हिंसाही असेल कदाचित्; पण समाजातील एक कडू सत्याच्या बुडाशीं त्याने यशस्वितेने घाव घातला होता ना ?

आणि मी नी दादा काय करीत होतो ? आम्हीही सत्याची कास धरली नव्हती का ? दलितावर होणारे सामाजिक अन्यायही सत्य नव्हते का ?

दादाने व त्याच्यामुळे मी घेतलेलें असिधाराव्रतही सत्य शाश्वतच होते ना ? त्यागावाचून जग चालेल का ?

माझे विचार पलीकडे वाहवले. विजयचे शब्द मला नकळत जखमा करून गेले होते.

दादाने व मी केलेला त्याग जगाला अशक्य वाटत होता. म्हणूनच जग आमच्यावर लालन लावायला उद्युक्त झालें नव्हते का ?

ही जगाची रहाटी आहे ? कीं प्रत्येक चागल्या वस्तूवर अभद्र आरोप केल्यावाचून त्याला रहावत नाही. ”

माझी अस्वस्थता वाढली. “ जर हे सत्य असेल तर का हा आटापिटा जिवाचा ? ”

ह्या अस्वस्थतेत मला झोंप लागली पण तीही तशीच. डोळ्या-पुढें कोण जाणें कसली कसली चित्रे नाचत होतीं.

खरा मार्ग ?

१०

पाऊस धुवाधार पडत होता. सकाळीं धुतलेले केस वाळवण्याच्या हेतूने मी झोपडीच्या तोंडाशीं आरामखुर्ची घेऊन वारवशी बसलें होतें. माझा प्रयत्न होता वेडाच. कारण दिवसाच्या पावसानें सर्द झालेली हवा माझ्या ओल्या केसानाच ओले करण्याचा संभव अधिक होता; पण आशा—

आई आतल्या बाजूला चिमुटभर भस्म नी मुठभर कापूस घेऊन बसली होती—तिच्या फुलवाती संपल्या होत्या. मी तिला ‘दोन ध्रुव’ वाचून दाखवीत होते. माझे अति आवडतें पुस्तक तें. मजुरांच्या कल्याणार्थ नायकानें काजू फोडणाऱ्या यंत्राच्या आकृति नष्ट केल्याचा भावमय भाग वाचता-वाचता माझे डोळे ओलावले. गळा रुद्ध झाला. मी क्षणभर थाबले. आई पूर्वीच्याच गतीनीं वातींचा दाडा जाड नी कणखर करीत असावी. मी थाबताच ती हंसत म्हणाली,

“तुमच्या साऱ्या कादंबऱ्यात मूर्ख माणसंच असतात वाटतं ? आमच्या शिवलीलामृतातल्या गोष्टी अशक्य म्हणून नाकं मुरडता. पण हीं माणस त्याच्यापेक्षा काय ग निराळीं आहेत.”

माझ्या डोळ्यातलं पाणी काजळ काठावर ओसरल्याने मला आईचा चेहरा स्पष्ट दिसत होता. त्याच्यावर अनेक दुःखानीं कठोर मुद्रा केल्या असल्या, तरी वत्सलतेच्या कोमल भावनेनें त्या पुसवटल्या होत्या. तिच्या चेहऱ्याकडे पहाता-पहाता माझ्या मनात आलें ख्रिस्त, कृष्ण, बुद्ध ह्यांच्या चेहऱ्याभोंवती जी प्रभावळ काढतात, ती हीच का खरोखर ?

ती मला सागत होती; “आपली छाती मोठी कोती—तुझ्या त्या पोराला (नायकाला) वाटतं आपण काजूचं यंत्र तोडल कीं दुसरा करायचाच नाहीं कधीं.

मामजी म्हणायचे ‘अस्सा देश बुडवला आम्हीं. औषधं काय गुप्त ठेवा—मत्र काय सागूं नका, कला काय घरातच राहूं द्या...”

मी तिला हंसून काहीं उत्तर देणार इतक्यात दादा पावसातून येऊन छत्री मिटीत म्हणाला,

“मामी, वाती करायच्या ऐवजीं सूत काढा.”

“माझा देव वाती मागतो, मी वाती करतें. तुझा देव सूत मागतो तूं सूत काढ.” तिनें एक निःश्वास टाकला—तिच्या उज्वल चेहऱ्यावर एक तमच्छटा पसरून गेली ‘कां ? कां बरं ?’ मी मनाला विचारलें.

आईच्या जवळ बसून दादा म्हणाला,

“उज्वल, नथुमलच्या केसबद्दल आज काहींतरी अखेरचा निर्णय केला पाहिजे. त्याला उत्तराची निकड आहे. आणि केस करायची का नाही हें माझ्या उत्तरावर अवलंबून आहे.”

दादाच्या शब्दाचे मला आश्चर्य वाटलें. इथे वादाचा-विचाराचा प्रश्न उद्भवतो हें मी विसरलेच होतें. आई मात्र म्हणत होती.

“त्या गरिबाला कशाला खड्ड्यात घालता रे. भाडणाचं तोंड काहीं लहान असत. सगळीं गाडगीं-मडकीं रस्त्यावर येतील बिचाऱ्याचीं.”

दादानें तिच्या शब्दाकडे लक्ष दिले नाही. तो माझ्याकडे पहात होता.

“तू साक्ष कशी देणार? त्यानीं शभर रुपये द्यायचं कबूल केलं नाही ना स्पष्ट?”

“त्याची नियत वाईट आहे. त्याला शिक्षा व्हावी अशी माझी इच्छा नव्हती किंवा अजून नाही. माणूस आहे तेथे प्रकृतिभिन्नता असणारच. पण कायद्याच्या परिभाषेचा फायदा घेऊन दुसऱ्याला बुडवण्याची त्याची इच्छा अश्लाघ्य खास आहे. त्यानें आपसात मिटवावें असा प्रयत्न मी गेले १५ दिवस करतो आहे. पण त्याचा हट्ट कायमच आहे. आपण वीस रुपये भरायला तयार असताना त्याचा हा हट्ट आणखींच अन्याय नाही का?”

“जगात असे किती अन्याय होत असतात दादा. हे अन्याय दूर करण्याचं व्रत आपण घेतलय मला कबूल. परंतु त्याच्यासाठीं “सत्य व अहिंसा” एकच मार्ग आपण पसत केला नाही का? आज एक अन्याय दूर करण्यासाठीं तूं खोटी साक्ष देशील. पण तुझ्या सत्यनिष्ठपणावरचा लोकांचा विश्वास उडणार नाही का?”

“मी केव्हाही खोटं बोलणार नाहीं; एवढा विश्वास निदान तुला असूं दे उज्वले. इथें प्रश्न आहे तो असत्याविरुद्ध सत्य असा दिसतच नाही मला. सत्याविरुद्ध सत्य! असाच पैच नाही का? रामाची बाजू तांत्रिक दृष्ट्या बळकट असली तरी

नैतिक-तात्त्विक बळ नथुमलकडे नाही जात का ? सत्याचा शोध करणारानें त्याची नैष्ठिक उपासना करून भागेल का ? त्याला तर खोल पाण्यात शिरूनच काय तो निश्चय करावा लागेल. ”

दादाच्या शब्दाचा अन्वय अर्थ लावूनच मी विचारलें “ तूं नथुमलकडून साक्ष देणार तर. ”

“ मला वाटतं तस करणं भागच आहे. मी पुढें बोलले नाहीं. पुष्कळसे निर्णय प्रथम करून मग ते इतरावर लादण्याची वहिवाट मला जुनीच होती. साक्ष मला द्यायची असती, तर अधिक बोलणे, मला प्रातःच झाले असतें...”

वाचेला बाध घातला म्हणून मनाला का बंधन घालता येते ? मी पुनः पुन्हा मनाला विचारीत होते; “ सत्याची पूजा हे मानवी जीवनाचें ध्येय होऊं शकतें का ? आताच दादाने सत्याचे तात्त्विक व तात्त्विक असे दोन भेद केले ना ? आणि जीवनाचीं ती सत्यें ? कोणीं पारखायची ? जग ही काय प्रयोगशाळा म्हणून प्रत्येक सत्य-निर्भेळ सत्याची शाश्वति देऊन-मान्य करता येईल.

अखेर हें ‘ सत्य सत्य ’ काय आहे तरी ? प्रत्येक सत्य हे पहा-णाराच्या दृष्टिकोणावर अवलंबून असायला पाहिजे नाही का ? आणि हजारों लोकांचा दृष्टिकोण एकच झाला; त्यांना विशिष्ट प्रसंग, स्थळें, परिस्थितीनीं एकच वाटल्या तरच त्यांना ‘ सत्य ’ म्हणूं ना आपण ?...

परमेश्वर सत्-चित्-आनंद आहे. पण परमेश्वराचा अनुभव आहे कोणाला ? हेंच तर सत्याचे स्वरूप ? केवळ तात्त्विक चर्चा ?...

जगात काय आहे तर मग ? केवळ जीवन कलह ? आणि त्यातून निर्माण होणारीं दुःखे ?

‘ जीवो जीवस्य जीवनं ’ !!

माझ्या स्तब्धतेमुळें दादाचा निर्णय मला मान्य नाही हें त्यानें जाणलेंच आणि दहापंधरा मिनिटें स्वस्थ बसून तो निघून गेला.

...दादाचा अजून पुरता निश्चय झाला नव्हता म्हणा किंवा माझ्या विरोधानें तो परत डगमगला म्हणा-पण निश्चयानंतर

येणारी शातता त्याच्या वर्तनात मला आढळेलना. नथुमलचा माणूसही दोनदा येऊन गेला. मी ह्या भानगडीत न बोलण्याचा निश्चय केला होता; आणि माझ्या मनोमालिन्याचा वास येऊनच की काय दादाही मूक होता.

तिसरे दिवशीं महारावाड्यात मला जो तो दादाच्या साक्षीबद्दल विचारू लागला.

जिवबा नि शिवाजी दोघेही वृद्ध बाहेरच चिलीम ओढीत होते. मला पाहून जिवबानें तोच प्रश्न विचारला.

“ जिवबा तुम्हींच बोलल्या बोलाला जागला नाही. त्याला ‘बाबा’नीं काय करावं ? ”

“ बाई दुनियादारीं अशीच चालते. बाबासारख्या साधू माणसानीं त्यात पडू नये ते बरं. ”

“ पण त्या साधू माणसानीं खटपट केली तेव्हाच नथुमलनीं कबलायत रद्द केली तेव्हा का नाही सुचल तुम्हाला हे सारं. कबलायत नसती रद्द करवली तर काय करणार होता रामा नी तुम्हीं ? ”

“ बाई आम्ही अडाणी माणसं. कोणी समजाऊन सांगितल तर समजतं आम्हाला. तो अन्नदाता—त्याने हात जोडून वर नजर मिडवली—भेटला म्हणून त्यानं आम्हाला रस्ता दाखवला...”

पण जिवबाचे सारे शब्द मला ऐकायला येणं अशक्य झालं, कारण शिवाची मुलुखमैदान तोफ घनघोर गर्जत होती.

“ बाबानीं नसती रद्द केली तर काय बिघडलं असत. आहे काय त्या मारुत्याजवळ. शेत सालभर खाऊन त्या तीनशेड्याला हात दावला असता. ”

“ अजून काय झालंयू. आता तर सारी सुरवात आहे. पाहू बाजी कशी जिकता ते. ”

“ आम्ही तर जिकूनच दाखवू. आता विड्याच्या कारखान्यात ‘ संप ’ करून दाखवतो X X नी फोलून खालं गरीबाना ”

इतक्यात घरातून एक सोळा सतरा वर्षांचा मुलगा बाहेर आला;

“ बाबा तू जीव कशाला कोरडा करतो. ही त्या बाबाचीच बहीण आहे. ”

त्याचे ते शब्द माझ्या जिह्वारीं लागले. मी जरा कुर्च्यानेच म्हणालें. ”बाबाची मी बहीण तशीच त्या साहेबाचीसुद्धा बहीणच आहे. ”

आणि मग माझेच मला आश्चर्य वाटलें. ज्या विजयबद्दल मला केवळ परकेपणा नव्हे तर एक तिटकारा वाटत होता त्याच्याशीं नातें जोडण्याचा हा प्रयत्न !!

—परत आल्यावर मी दादाकडे गेलें. आज माझ्याच्याने रहावेना. मी त्याला एकंदर अनुभवाचा निष्कर्ष सांगितला.

“ साक्ष देण्याचा माझा हट्ट नव्हताच कधीं उज्वल. ”

“ मग काय चालवलं आहेस हे ? ” मी साक्ष देणार नाहीं म्हणून नथुमलच्या माणसाला स्पष्ट सांगितलं, पण त्याचा निरोप आला कीं मी तुमची साक्ष भरणारच. तुमच्या सत्यवादीत्वावर माझा पूर्ण विश्वास आहे. साक्ष काढून कोर्टात गेल्यावर साग काय करूं ? असत्य बोलूं ? पटत नाहीं मनाला तें. महार बिथरतील ह्या भीतीनें तर नाहींच नाही. त्यापेक्षा ह्या आश्रमाचे वाटोळें झालें तर काय वाईट ? ”

दादाच्या शब्दातला जोर मला समजला. मला चारुदत्ताचे शब्द आठवले.

न भीतो मरणादस्मि, केवलं दूषित यशः

विशुद्धस्य मे मृत्युः पुत्रजन्मसमः किल

मी बराच वेळ विचार करीत होतें. मी अखेर दादाला म्हणालें, “ तूं कोर्टात जाऊन साक्ष न देण्याचा सत्याग्रह केलास तर ? ”

तो बराच वेळ विचार करीत होता, “ कल्पना वाईट नाही. नाहीतरी ब्रिटिश कायद्यावर आमचा विश्वास नाहींच. Contempt of court खालीं होईल. चार सहा महिने जेल. त्याचाही बाऊ नाही. पण...

सध्या कॉंग्रेसनें सत्याग्रह थांबवला आहे. अशा वेळीं सत्याग्रह करतां येईल का ? ”

“कॉंग्रेसनें व्यक्तिगत सत्याग्रहाला बंदी करण्याचें काय कारण ? सत्याग्रह हा आपला धर्म आहे—जसं सिखाचें कृपाण !”

दादा त्या छोट्याशा खोलींत जोरजोरानें फेऱ्या घालीत होता, तेव्हा तितक्याच जोराने त्याचें विचारचक्र सुरू असल्याचा अंदाज मी बाधला तर काय नवल ?

शेवटचा अंक

११

ह्या सगळ्या विचित्र नाटकावर शेवटचा पडदा अनपेक्षितपणें पडला. आणि त्याचा अंतही तितक्याच चमत्कारिक आणि विचाराना चालना देणारा झाला.

मी रोज वर्तीत जायची. कित्येकदा सात्विक संतापाने, कित्येकदा प्रेमाने तर केव्हा केव्हा प्रौढीमुळें, नव्या योजना माझ्या कानावर घातल्या जात. हें सगळें नाटक कायद्याच्या शब्दचमत्कारावर उभारलेलें होतें. आणि नवे बेत करताना, कायद्याची आधळी चौकट कशी पार पाडता येईल ह्याचा ती मंडळी कितपत विचार करीत कोण जाणें.

नथुमल केस करणार अशी खात्री होताच केस लढायचें तर ठरलें. त्यासाठीं वर्गणी करण्याचाही बेत झाला. इतकेच नव्हे, केस हरून रामावर डिक्री झाली तर ती वसूल होऊं नये म्हणून निरनिराळ्या युक्त्याचा विचार होऊं लागला.

रामानें आपला जंगम माल जप्तीपूर्वी हालवावा आणि घर व जनावरें आऊतें वगैरेंचें खोटें खरेदीखत एखाद्या विश्वासू सोबत्याचे नांवें करावें अशी एक कल्पना होती.

सान्या इस्टेटीचें इनामपत्र बायकोच्या किंवा मुलाच्या नांवें करावें अशी दूसरी सुचना होती.

साक्षिदार फोडण्याच्याही गोष्टी सुरू होत्या...

नथुमलची बाजू आम्हाला पुरेशी समजत नसली; तरी अधूनमधून त्याच्याही बेताचा वास लागे.

मारुतीला फितवण्याचे बेत झाले. मारुती आणि रामा ह्यांच्या मारामारीचें प्रेत उकरून रामावर फौजदारी करावी असाही एक विचार चालला होता.

माझे काम चुपचाप ऐकण्याचें होते आणि तें मी व्यवस्थित बजावीतही होतें.

...हे सगळे बनाव बनावला नी मोडायला धड हताभरसुद्धा लागला नाही.

नथुमल शेठजींना नवा भागण मिळाला नव्हता येवढें खरें, मग त्याला कारण लोकांची संघटना असो वा रामा व त्याच्या साथीदारांच्या लाठ्या असोत.

...मृग संपून आर्द्रा लागल्या होत्या. आर्द्राचा पाऊस जोरदार धो-धो पडायचा. त्यात आर्द्रा यदा हत्तीवरून आल्या होत्या म्हणे—निदान त्या ज्या जोमानें पडत होत्या त्यावरून मला तसें वाटत होते.

मी अशीच झोपडीच्या दाराशीं वाचीत बसलें होते. पुस्तक अगदीं नव्या धर्तीचें—विषय मला नवा, म्हणजे अर्थ शास्त्राचा ! मला तें काहीं केल्या समजेना. मात्र लेखकाने—त्यावेळीं त्याच्या नावाचेंही स्वारस्य मला समजले नाही.—मधून मधून दिलेलीं उदाहरणें मात्र मला आवडली आणि क्वचित् मी त्याचें भाषांतर करून आईलाही सागत होतें.

नवीन शोधामुळे आपल्या कारखान्याचा नफा उतरेल ह्या भीतीनें नव्या शोधाचे हक्क विकत घेऊन, ते आविष्कार दडपून टाकणाऱ्या कारखानदारांचीं उदाहरणें मला आश्चर्यजनक वाटलीं; आणि दुष्टही. फक्त नवे शोध आणि जुना नफा ह्याचीं नातीं गोतीं मात्र अखेरपावेतो कळलीं नाहीत.

शंभर रुपयावर १५० रुपयाचा नफा वाटणारे उद्योगधंदे; आपले प्रतिस्पर्धी नेस्तनाबूत होईतों तोड्यात माल विकून मागून किमती भरमसाट वाढवणारे व्यापारी...शेवटचे उदाहरण तेवढे मला आकलन झालें. हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यालगतच्या वाहतुकीवर

अशाच तऱ्हेची स्पर्धा एकदा सुरू होती—म्हणे. प्रथम कंत्राटदार इंग्रज कंपनीने आपले भाडें उतरवून खूप कमी केले. हिंदी कंपनी चार सहा महिन्यात दिवाळें काढून बुडताच ते भाडें मूळ भाड्याच्या तिपट करून मागची भरपाई केली. असेंल्लींत हाजी बिल आलें असताना; बहुधा दादानेच मला ही माहिती दिली असावी. कसेही असो मला त्याची आठवण झाली खरी. आणि आता ते पुस्तक समजाऊन घेण्याची उत्कंठाही वाटूं लागली. मी पुस्तकात बोट घालून पुस्तक मिटले; आणि मनार्शी काही विचार करीत होते. इतक्यात त्या धुवाधार पावसातून घोंगडी लपेटून घेऊन एक व्यक्ती वर आली.

रामाने—रामाच होता तो—घोंगडी झटकली. चागली भिजली होती ती. आई त्याला विचारीत होती;

“कारे रामा इतक्या पावसात भिजत कशाला आलास ?”

“शेरणी घायला. तुम्हाला आमच्या हातचं बनत नाही. बाई तर खाईल.” त्याने आपल्या ताबड्या पागोट्याच्या कोपऱ्याला जपून बाधलेला पुडा काढून पुढे टाकला.

“बाईवर आमची फार भक्ती आहे. पुष्कळ आउक्ष लाभो विचारीला.” तो कानावर बोटें मोडीत म्हणाला.

“ते खरं रामा, पण कसली शिरणी देतो आहेस ?”

“तुम्हाला नसत कळलं. शेताचा कागद झाला.”

“कागद ? कसला कागद ?”

“कबलायत लिहून घेतली नथुमल शेटान.”

“कधी ? वायदा किती दिला रे ?”

“आताच लिहिली ना बाई ! वायदा ठरला सत्तर अन वऱ्हं पाच.”

“पंचाहत्तर ?” मी आश्चर्याने उद्गारलें “खात्री आहे तुझी ? तुला वाचता तरी येतं रे ?”

“बाई, साहेब होते ना तिथें ? त्यानीं वाचली ना सारी कबुलायत !”

ही वार्ता इतकी अनपेक्षित आणि अशक्य होती—मला विश्वासच वाटेना.

संध्याकाळपर्यंत इतर मंडळीकडून तीच बातमी मिळाली. शेत शक्य तितक्या लवकर देणं जरूर होते. नाहीं म्हणजे त्या वर्षी ते पाडून ठेवावं लागलें असतें. शेत बरडापैकीं असल्यामुळें त्यात रब्बीचें पीक निघत नसे. नथुमलशेटजींना शेत पाडून ठेवून सत्तर पाऊणशें रुपयाचे नुकसान करणें पटले नसावे.

कसेंही असो. आज विजय विजयी झाला होता. काळ म्हणत होता. विजयची कृति ठीक आहे. आणि सदैव नैतिक मूल्ये पारखून घेणारी माझी मनोवृत्ति विचारीत होती;

“हें नितात सत्य आहे ना ? महत्त्व कशाचे ? ध्येयाचें का मार्गाचे ? सर्व मार्ग एकाच परमेश्वराकडे जातात खरे. म्हणून त्यापैकीं कुठलाही मार्ग श्रेयस्कर आहे ?

रावण स्वर्गाला गेला, दुर्योधन स्वर्गाला गेला. पांडव आणि रामचंद्र ह्यांनीं तरी जास्त काय साधलें ? मग का हा सत्याचा—नीतीचा अट्टाहास ?

ह्या विचारानें माझे अंग शहारले. स्वताचीं मुले उपासमारीनें जर्जर होऊन मरताना पाहून पित्याचे हृदय कळवळले—आणि पिंजऱ्यात बंद केलेल्या त्या वाघानें आपलीं नखे काढून, शेजारच्या सोबत्याला रक्तबंबाळ केलें, आणि त्या रक्तावर आपल्या अनागस अर्भकाचे प्राण वाचवले !...ध्येय !—ध्येय—उच्च आणि योग्य आहे. पण—पण त्या ध्येयाला पोंचण्याला आवश्यक असा एकच मार्ग—शेजारच्याची हत्या. योग्य आहे ती ?

एक मन म्हणत होते “ निघ व घातकी समाजाची धारणा नियमांनीं होते. प्रत्येक व्यक्ति नियम तोडून बाहेर जाईल तर समाज नष्ट होऊन गोंधळ माजेल. आणि मानवानें संस्कृति एकत्र केली ती सुद्धा नैतिक मूल्यासाठीं प्राण समर्पण करणाराच्या सहाय्यानेंच ना ? त्या नैतिक मूल्याची राखरागोळी केल्यावर पुढें काय ?—तेंच पशुजीवन ! ”

पण दुसरें मन हळूच विचारीत होते. “ मनुष्य हा स्वभावतः हिंस आहे का ? सारे हिंस क्रूर पशू एकएकटें जीवन कंठितात. मनुष्य समाज प्रिय आहे. कळप करून रहाणारे प्राणी परस्पराची हत्या करीत नाहीत. परस्परात प्रेम करतात. माणसाचा स्वभावही प्रेमळ असणेंच जास्त शक्य आहे ?

मग ह्या हत्या—ही हिंसा कुठून निर्माण झाली. का संस्कृतींच्या मागे येणारा तो आवश्यक दुर्गुण आहे ?...

ज्या समाजात असहाय्य, दुर्बल मुलाना दैवावर अवलंबून रहावें लागतें, तो समाज आधींच पशूपेक्षा हीन कोटीला पोचला आहे ना !

असे विचार फार आले, म्हणजे मी विचाराचा कप्पा थाववून दुसरीकडे लक्ष घालीं.

एक विजय हातीं आल्यापासून महार मंडळींचा जोर वाढला होता. ते अतिशय खुशींत होते. विडीकामगारही आता स्वताच्या मागण्या पूर्ण करून घ्याव्या असा विचार करीत होते. पत्रावळी-वाले पत्रावळीचा दर वाढवूं म्हणत होते...आपली मिळकत पै-पैशानें वाढवण्याचे त्या दरिद्री लोकांचे ते भगीरथ प्रयत्न पाहिले म्हणजे त्याची करुणा येई.

...आई विजयवर खुष होती. “ तू नी विजय विद्वान असाल, हुशार असाल, पण विजयला व्यवहार कळतो. तुम्हा दोघाना तेवढें नाही समजत. ”

आणि खरेच होते ते ! नाहीतर स्वताच्या जीवनाचा होम करून जगाच्या चवाळ्यावर पाणपोई आम्ही कशाला घातली असती ?

जगाने काहीं म्हुटलें—काळाने काहीं निर्णय दिला तरी दादा व मी अजून ढळलों नव्हतों. माझ्या मनात क्वचित् बंडखोर विचार येत; पण ते लवकर जिरून जात.

“ आपले कर्तव्य आपण करावें. फलाची चिंता काळ वाहील ”

.....एके दिवशीं रामा मला सागूं लागला.

“ बाई, मारवाडच्यानं मोठ तंग आणलय् बघा. ”

“का रे ? आता तर कबलायत तुझ्या मनासारखी झाली. काय त्रास देतो तुला आता तो ? ”

“आम्ही गरीब माणसं आमच्याजवळ नगद पैसा नाही. आणि शेतीच्या दिवसात रोख पैसा तर घडीघडीला पाहिजे. बी-बियाणा-साठीं पैसे काढायला गेलों तर देत नाही म्हणतो. ”

“ते तर बरोबरच आहे त्याच. त्याच्या नरडयातून तुम्ही जमीन ओढलीत. तो दात सोडतो का आता ? ”

“त्याचा काही इलाज सागा तर बर ! ”

“तुझे साहेब कुठें गेले ? ”

“काय जण ! पाहिलेच नाही हत्त्या-भरात. ”

विजय बाहेरगावीं गेल्याचें चौकशी करता आढळलें. त्याने आपला पत्ता कुणाला दिला नव्हता. पुढच्या संघटनेचे बारा वाजणार हैं उघड होते.

दिवस व्यतीत होत होते. दादाने रामाच्या प्रकरणात हात घालण्याचे साहजिकच नाकारलें. नथुमलची कटकट चालूच होती त्यावर कुणाला ‘इलाज’ सापडत नव्हता.

“शक्तीच्या प्रयोगाने मिळालेला विजय चिरस्थायी होत नाही. त्याला हृदयपालटच व्हावा लागतो. ”

मला हें तत्त्व एकदम आठवलें नी बऱ्याच अंशीं पटलेही.

कोण जिकले अखेर ? नथुमल का रामा ? रामाला ‘घी’ दिसले, पुढचा बडगाही दिसता तर शेत घेण्याचा अट्टाहास तो करता काय ?

विजय कुणाला मिळाला विजयला का विनयला ? आज तरी विजय बेपत्ता झाला होता; इतकेच नव्हे तर विनयचीं तत्त्वे विजय पावलीं होतीं.

लोकामध्ये एक जागृति झाली असली तरी ती परत सूप्त होण्याच्या मार्गाला होती. आणि त्या जागृतीचें महत्त्व किंवा मूल्य निदान मला आकलन करता येत नव्हतें.

नवे रस्ते

१२

“ कराग्रे वसते लक्ष्मीः करमूले सरस्वती
करमध्ये तू गोविंदः प्रभाते करदर्शनं. ”

आईच्या गोड आवाजातले शब्द मी ऐकले, आणि हातावर हात चोळल्याचा आवाज झाला; दिवा नसतानाही त्या अंधेरात तिने हात चोळून हाताचे दर्शन घेतल्याचे माझ्या कल्पनाचक्षूंना दिसले.

ती तोंडाने भूपाळ्या म्हणत होती.

“ उठि, उठि बा पुरुषोत्तमा,
भक्तकामकल्पद्रुमा,

आत्मारामा, निजसुखधामा ”

हाताने तिचीं कामे चाललीं होती—अंथरुण गुंडाळून ठेवले, तोंड धुतले, चुलीत पेटत घातले.

भागू आल्याचे निरनिराळ्या आवाजावरून मी ओळखले. तिने आगण झाडून सडा घातला व आता मोरींतल्या भाड्याची उस्तवारी करित असावी.

आईने माघ स्नान सुरू केलें असल्याने ती लवकर ४ लाच उठत असे. नक्षत्रे मावळण्यापूर्वी स्नान करावयाचे आणि आन्हिकें उरकून म्हणजे इतक्या लवकर उठावेच लागे. मी बहुधा तिच्या आवाजाने जागी होई. आणि तिच्या मधुर भूपाळ्या ऐकून पडून राही.

पहाटेची मंद शीत झुळूक वाहून लागल्याने मी पांघरूण अधिक लपेटून घेतलें. चेहेऱ्याला मात्र तोच थंडावा जोमदार वाटला. आई बहुधा परसूदारीं फुलें काढीत असावी. आत येताना तिचा आवाज पुनश्च स्पष्ट येऊं लागला.

उठूनिया प्रातः काळीं

वदनी वदा चंद्रमोळी

बिंदुमाधवा जवळी

स्नान करी गंगेचें ”

बिचारा चंद्रमोळी ! अखेर सकाळीं उठून बिंदुमाधवाजवळ गंगेचे स्नान करणें त्याच्या कपाळीं.

मी खुदकन हंसलें. आईच्या कानावर तें पडले असावें.

“ का ग जागी आहेस का स्वप्नात हसती आहेस. ”

मी आळेपिळे देत म्हणाले, “ स्वप्नच पडत होतें. मला किनई आई देवानीं विमान पाठवलं स्वर्गातून. ”

“ काहीतरीच बडबड तुझी ”

“ अं स्वप्न अशींच असतात आई. आणि बर का—मी तुला नमस्कार करायला आलें तर तूं म्हणालीस ‘ मंजे एकटी नको जाऊंस; मला येऊं दे. ’ मी म्हणालें “ अग आई आपल्या जवळ एकच तिकिट आहे. दोघींना कस जाता येईल ? ”

तू म्हणालीस “ मग मीच जातें. मी झाले म्हातारी. माझे झाले देवाकडे जायचे दिवस ” तर तो देवदूत म्हणायला लागला कीं बाई तिकिट ट्रान्सफरेबल नाहीं. म्हणजे दुसऱ्याना चालत नाहीं ”

“ कसली—वेडीविट्टीं स्वप्न हीं. जरा देवाच नाव घे—म्हणजे नाहीं दिसणार असं काहीं. ”

मी अंथरुणावर उठून बसले; व अंगात गरम अडकवीत म्हटले;

“ तूं फारच घाबरट आई. तुला स्नानाला उशीर होईल. तू आघोळ करून ये. तोंवर मी स्टोव्ह पेटवून दूध तापवते. ”

मी तोंड धुवून घरात आलें. तों आई शेंगडी पेटवून दूध तापत ठेवून स्नानाला गेली होती.

दूध उतरून ठेवून मी शेंगडीशीं शेकत बसले—पारोसैं पाणी आईला चहाला चालणें शक्य नव्हते. नी जवळ पडलेल्या सनकाडीनैं कोलत्याशीं खेळूं लागलें.

मला आजोबाची आठवण झाली. म्हातारपणामुळें त्याची थंडी कपड्यांनीं भागत नसे. ते नेहमीं शेंगडीपाशीं शेकत बसत. आणि मुलं कोलत्याशीं खेळायला लागलीं कीं विचारीत,

“ कोण खेळतंय कोलत्याशीं ? काय होतं कोलत्याशीं खेळून ? ”

“ अंथरण ‘ भिजतं ’ रात्री ” आजही नकळत माझ्या तोंडावर उत्तर आलें मी हंसून सनकाडी विझवली.

मनाची गती किती विचित्र आहे. एका वस्तूवरून दुसरीवर तें किती सहज जाते.

आजोबावरून बालपणावर, तेथून दादावर व नंतर आश्रम जीवनावर तें लीलेने उडाले. गेल्या सहासात महिन्यांत आश्रम किती बदलला आणि त्या बदललेल्या परिस्थितीमुळेच मी घरीं परत आले ना ?

आईला किती आनंद वाटला, घराला आले तेव्हा. श्रीराम वनाहून परतले तेव्हा कौसल्येला असेच काहीसें वाटलें असेल. आईच्या प्रेमळ भोळ्या मनाला वाटत होते सन्यासमार्गाकडून माझी मंजू एक पायरी परतली. तिच्या कलाकृतींत हे समाधान स्पष्ट दिसत होते.

इतका तिला आश्रमाचा तिटकारा होता ? निदान निःसीम अश्रद्धा खचित होती. तरी आपल्या अपत्याच्या सुखासाठीं कल्याणासाठीं तिने तेथे सहा महिने काढले ना ? तिच्या त्यागाचे मला कौतुक वाटले पण त्यापेक्षाही तिच्या औदार्याचें आश्चर्य !

वृद्ध वयाबरोबर मनाची गंभीरता व उदारता वाढत जाते का !...

आई घरात येऊन लुगडें घेत होती. तिच्या तोंडातून गंगास्तोत्र अस्पष्ट ऐकू येत होतें.

“ नमामि गंगे तवपादपंकजं

सुरासुरैर्वदिति दिव्यरूपं...”

चहाचा कप उचलून मी माजघरात झोपाळ्यावर येऊन बसले. आई पूजेच्या तयारींत होती.

माझ्या विचाराची शृंखला अजूनही तुटली नव्हती. आपण आश्रम सोडला ठीक केलें ना ?—आणि त्याचा अर्थ तरी काय ? दादाबरोबर जातांना जगानें मळवलेला रस्ता मी सोडला होता ना ? का तो एक भ्रम होता ? मळलेली पाऊलवाट सोडायची तर प्रवाशाला मिळणारी संगत, इतक्या सहज सोडून भागेल का ? अगदीं एकट्यानें मार्ग आक्रमण करणें आपल्याला शक्य आहे का ?

माझ्या डोळ्यासमोर आश्रम सोडण्याचीं सारीं कारणं—मालिका आली. निरूचा चेहरा त्यात किती ठळक दिसत होता....

...निरू आणि किसन—किसन नी निरू; 'गंधर्व' होताच किसन तिला घेऊन पाया पडायला आला होता. हळदीने माखलेली निरू, तिच्या उजळ रंगामुळे रसरसलेल्या लिंबासारखी तिची काति खुलली होती. कानोळ्या घेऊन, कपाळावर पट्ट्या चोपून काढून घातलेले तिचे मऊ केस, कपाळावर ह्या कानशिलापासून त्या कानशिलापर्यंत रेखलेली लाल भडक कुकवाची चिरी, नेसूनचा नवा हिरवा रास्ता,—त्याची लालभडक किनार किती खुलून उठली होती. पायात मोठमोठ्या कोऱ्या झिलईच्या साखळ्या होत्या. हातातल्या कोऱ्या दडवेळा, कडी पाटल्या नी गळ्यात सरी व तिच्या बाजूला जाड-जड नवी साखळी. सगळा शृंगार चादीचा. नवयौवनाने रसरसलेल्या निरूच्या देहावर कसा खुलून उठला होता.

आईने दोघाना बसायला काबळें दिलें. किसन बसला, निरा बसेना. लाजेने तिचे गाल लाल झाले. तिच्या त्या सौंदर्याकडे न जाणे कसल्या अभिलाषेनें—मी वेड्याप्रमाणे पहात होते. मी चित्रकार असते, तर माझी प्रेमदेवता मी तिच्या वेप्रातच रंगवली असती. आज मला समजलें—नव्हे उमजलेंही—की कामदेवाला प्रणयक्रीडा करायला कॉलेज किंवा कादंबऱ्या लागत नाहींत. आणि यौवनाचीं सुंदर फुलं जंगलानीं सुद्धा उगवतात.

आईनें त्यांना शिरा खायला घालून त्यांचें तोंड गोड केलें.

“ काय किसन बायकोच नाव घेतो का ? ”

खरेंच नाव घेण्याचा समारंभ मला आठवतही नव्हता. किती लाज वाटत होती दोघानाही. किसनही आज आपलेपणात वाटत होता....

किसन आणि निरू गेल्यावर सात्विक व निरागस आनदाचें तें मनोहर प्रतीक माझ्या मनांत कितीतरी वेळ टिकून होते.

किसन जवळच्या महारवाडींत रहात होता. त्याच्याजवळ थोडी शेती भाती होती पोटा पुरेशी.

त्याची आई लहानपणीं मेली. बापाने गंधर्व केला तेव्हा त्याची आजी त्याला आपल्या घरीं घेऊन गेली. तेथें किसन आणि निरू एकत्र वाढली. कारण निरूचा बाप नी किसनचा मामा दोघे मोठे दोस्त होते. आणि दोघेही शेजारीं—शेजारीं रहात असत. किती तरी वेळा दोघानीं शेताची राखण केली होती. अंब्याखाली राखणी करताना रात्र नी दिवस एक केली होती, घरून मीठ आणून पडीच्या कच्च्या कैऱ्या मिटक्या मारून खाल्ल्या होत्या.

किसन नी निरू—जातीच्या रीतीप्रमाणे दोघांचेही विवाह बालपणींच झाले. त्याच्या अजाण विशुद्ध प्रेमात, त्या लग्नाची अडचण कधीं आली नाही.

दहा वर्षांच्या वयाला निरू विधवा झाली. थोडेंसें रडणे-ओरडणे झाल्यावर निरूच्या मंडळींचा शोक संपला. निरू परत जुने जीवित आक्रमण करायला मोकळी झाली.

त्याच सुमाराला किसन बापाकडे परत आला. त्याच्या दुसऱ्या आईला मूळबाळ नव्हते. बापाला कसलासा रोग लागून तो आजारी झाला होता. सहजच किसनवर ससाराची धुरा उचलान्याची जबाबदारी आली.

—त्यानंतरच्या सहा वर्षांत किसनच्या आयुष्यात पुष्कळ घडामोडी झाल्या. त्याच्या दुखणेकरी बापाने इहलोकाचा निरोप घेतला. किसनची बायको शहाणी होऊन घरीं आली. किसनचा ससार जोमात सुरू झाला. घरची जमीन—घरचे काम करणारे; पावसाची साधारण बरी दृष्टी राहिल्याने किसनला बरकत येत गेली.

त्याच्या बायकोची शरीरकाठी पुरेशी काटक नसल्याने, ती नेहमीं आजारी पडे, येवढीच काय ती उणीव, त्याच्या आयुष्यात होती.

गेल्या हिवाळ्यात बाळंतपणात त्याची बायको मेली; आणि पुनश्च घर 'वसवण्याचा' प्रसंग किसनवर आला.

तो निरूला विसरला नव्हता. कुठें तरी एका कोपऱ्यांत तिची स्मृति सुप्त असावी. गंधर्वाचा प्रश्न उभा रहातांच त्यानें प्रथम

निरुचा विचार केला. इतके दिवस ती लहान असल्यानें अजून तिचा गंधर्व तिच्या बापानें केला नव्हता. आता ती आपलेपणात आल्यावर—तिच्या बापाचा विचार तिला उजवण्याचा होता.

किसनने आपल्या मामाकडून लागलीच तिला मागणी घातली. पण लग्न म्हणजे एक सौदाच. स्त्री ही पुरुषाची मालमत्ता—तिला स्वतंत्र अस्तित्व नाही. त्यामुळे देशकालविशेषाप्रमाणें ह्या सवद्याच्या तन्हा बदलतात एवढेंच.

समाजाच्या खालच्या थरात स्त्रियांची संख्या कमी, त्याची अर्थोत्पादन करण्याची पात्रता जास्त. वैद्यकीय मदतीच्या व शिक्षणाच्या अभावीं तरुण स्त्रियांच्या मृत्यूचें प्रमाण फार. त्यामुळे स्त्री ही अत्यंत मूल्यवान होऊन बसलेली आहे. त्यात निरुसारखी गेल्याबरोबर “ससार उचलणारी” तरुण स्त्री तर जास्तच महाग होते. अर्थात् निरुच्या बापानें तिची किंमत सातशें रुपये लावली. सातशें रुपये देणें—चागल्या परिस्थितींतसुद्धा किसनला जड होते.

दोन्ही बाजूंनीं घासाघीस होता होता रक्कम उतरून पाचशेंवर आली. लग्नाचा खर्च किसननें आपल्या शिलकींतून केला. पण पाचशें रुपयाची भर करण्यासाठीं त्याला आपली जमीन गहाण टाकावी लागली.

त्याला त्याची फिकीर नव्हती. कर्ज काढण्याची रीतच असल्यामुळे त्याचा धोंडा त्याला उरावर जाणवत नव्हता.

इतक्या त्रासानें मिळवलेली निरु खरोखर सुंदर फूल होतें तें. ह्याच फुलातून आगीच्या ठिणग्या भडकतील—आणि अनेक लोकांच्या जीविताचे ओघ त्यामुळे बदलतील; असें भविष्य कुणाला करता आलें असतें? माझ्या आयुष्यात तिनें अप्रत्यक्षपणें केलेली क्रांती मला तेव्हां कशी दिसणे शक्य होते ?

प्रवाह

१३

‘पत्रे कमती पडतात जणूं’ गणपत मास्तर काहीसा आपल्याशींच म्हणाला. त्याच्याच्या भोंवताली १०-१५ बायकापोरी आपापले ‘पालव घेऊन पानें-तबाखू वगैरेसाठीं उभ्या होत्या. त्यात निराही होती.

संसाराला लागताच निराला किसनबद्दल एक विलक्षण आपुलकी निर्माण झाली असावी. आपल्या बापाने पाचशे रुपये घेऊन आपल्या संसाराचे वाटोळे केलें, अशी एक कटु भावना तिच्या मनात निर्माण झाली. हे ऋण शक्य तितक्या लवकर उतरून मोकळे होण्याची तिची धडपड सुरू झाली. सहजच आपण कारखान्यात काम केल्यास तेथे मिळणारे ७-८ रुपये महिने बचतींत पडेल असे तिच्या मनाने घेतलें. किसन तिला कारखान्यात पाठवायला अत्यंत नाखुष होता. आपल्या बायकोने दुसऱ्याच्या हाताखाली मोलमजूरी करावी हे त्याला पटेना.

तथापि वर्षाला ८०-९० रु. म्हणजे केवढी मोठी रक्कम होती त्याच्या गरीबीला. तिच्या सासूनेही “आपण काम निभवूं शेतीचं.” असा अप्रत्यक्ष रुकार दिला. आणि १॥-२ महिन्याच्या प्रेमकलहानंतर निरा कामावर जाऊ लागली.

तिला ते वातावरण नवें वाटलें-इतकेच नव्हे तर तिथें तिचा जीव घाबरूं लागला. लहानशा चौकाच्या चारी बाजूंनीं अरुंद कौलेरी पडव्या उतरलेल्या होत्या. चौकापेक्षा पडव्या जेमतेम चार बोटें उंच—त्यामुळे पावसाळ्यात चौकाकडचा भाग ओलाचिंब असे. पाऊस पडूं लागला म्हणजे अंगावर तुषार येत ते निराळेच. ह्या पडव्यातून ५०-६० बायका दोन रागांनीं आपल्या-आपल्या फडक्यातून विड्या करण्याची सामग्री घेऊन बसत.

सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत मरून काम केल्यावर आपला माल मोजून घ्यायचा. त्यात ‘छाट’ किती निघेल ह्याचा अंदाज कधीं येणे शक्यच नसे. कारण ‘छाट’—बिघडलेल्या विड्या—गणपत मास्तराच्या मर्जीनुसार कमीजास्त निघायची.

आणि त्यानंतर आपली शिणलेलीं शरीरें घरीं कुतरओढ करीत आणायचीं.

लेकुरवाळ्या आयांचीं पोरें तिथेच खेळत. आणि आया मुले मिळून ८०-९० माणसाचा समुदाय दिवसातून ८-९ तास कोंडवाड्याप्रमाणें एकत्र ठेवला म्हणजे कोंडवाड्यात जी घाण पैदा होते, ती येथे दिवसाच्या अखेर होई. खेड्यातून आलेल्या निरेला हे सगळें असह्य होई. पण . नवऱ्याला सांगितले तर काम बंद करायचा...

तिच्या पोटात ह्या गोष्टी मावेनाशा झाल्या म्हणजे ती आमच्या-कडे येई. आणि मला आणि आईला आपलीं दुःखे सागे.

.....गणपत मास्तरचे लक्ष आपल्याकडे जरा जास्त आहे, असा तिला अलीकडे सशय येत होता. तिच्या मनाला एकदम धसकाच वाटला.

“ तूं घाबरतेस काय ? करणार आहे तो तुझ ? तूं दहा बायका-बरोबर जातेस दहाबरोबर परत येतेस. आपण नी आपल काम चोख असल—झालं. ”

तिला माझं म्हणणं पटलं. पण मनाच्या शकाकुशंका कमी होईनात. कारण तिच्या बरोवरीच्या बायकात गणपत मास्तरावरून बरीच टवाळी होई. महादबाच्या सुनेची छाट थोडी निघते. जिवाच्या बायकोच्या विड्या सगळ्याच्या अखेर पडतात. तीही मागें रेंगाळते. गणपत मास्तरचा रेशमी रूमाल सरूच्या पोराच्या हातीं आला.

“ तुझं मन स्वच्छ आहे ना ! तुला कशाला चिंता ? ”

१ “ कर नाही तर डर ग कशाला ? ” आई म्हणायची.

...पानें खरोखरच कमी पडलीं. ‘चाल तर निरुवाई. कोठींतून पत्रें आणशील ’ सहजतेनें मास्तर म्हणाला. पण समोर उभी असलेल्या सारजेनें डोळे मिचकावले ते निरेच्या नजरेंतून सुटले नाहीत. निरा आपल्या जागची हलली नाही.

शेवटची गड्डी, एकीच्या हातीं देत तो पुन्हा म्हणाला,

“ चाल, चाल उशीर व्हा लागला ” पानाचे टोपले मागच्या जोत्यावर ठेवले होते. पडव्यामध्ये जाण्याच्या रस्त्याला, एका अगाला रुद व उंच जोते होते. ह्या जोत्यावर मास्तरची बैठक व भितीत सेफ होती. सेफच्या बाजूला दार होते. ह्या दारातून आत गेले म्हणजे कोठार लागे. खोली साधारण अंधारीच होती. खोलीतून एक जिना गेलेला होता. खोली आणि बैठक ह्या मिळून वरती माडी काढलेली होती. तेथेही पाने भरलेली असत.

निरेला स्वस्थच उभी पाहून एक प्रौढा म्हणाली.

“ जा न वो. येल व्हाय लागला. ”

“ मी नाहीं जात. पत्ते आणायचं काम माझं होय का ? ”

“ काउण, काउण व ” मास्तर मध्येच म्हणाला ‘ राजाची राणी होती. आली कशाला कारखान्यात विड्या वळायला ? ’

. निरा पाने आणायला अखेर गेली नाही. तिने आपला हड्ड पुरा केला. पण त्याच्यासाठी मास्तरचीं दहा ऐकावीं लागलीं. तिच्या मनाला खत वाटली. आता काम सोडून घरीं जावें असेंही मनात आलें. पण दूरवर पाहून तिने आपले मन सावरले. खालच्या मानेनेच सगळे सामान घेऊन ती आपल्या जागेवर जाऊन बसली.

सध्याकाळीं निरा आली, ती अगदीं हिरमुसून. मलाही तिची समस्या सोडवता येईना. कारण तिला पानें आणायला सागण्यात मास्तरची चूक काय ? त्यानें निरेचें नाव हेतुपूर्वक घेतलें; हे समजायला माझ्याजवळ साधन—निरेची स्वताची भावना. आणि दुसऱ्यांना सिद्ध करून दाखवण्याची शक्यता किती ? शून्य !

‘ जरा मालकाकडे तक्रार करून बघ ’ आई म्हणाली,

‘ काय तक्रार करणार आई. मास्तर का आपला हेतू कबूल करील ? त्यापेक्षा कुठें वाच्यता न केलेली बरी नाही ? ’

नेहमींप्रमाणें मी निरेला धीर दिला ती घरीं गेली.

मास्तर निरेच्या राशीला लागला होता. तो रोज तिला काहींना काहीं काम सांगे. रोजच्या कटाकटी होऊं लागल्या. अखेर एक दिवस मीच कारखान्यांत गेलें.

मास्तर म्हणजे एक तिशीचा व्यसनानीं पोखरलेला, वर मान न करणारा माणूस दिसला मला. मी त्याला निरेबद्दल विचारलें.

“ बाई, इथला रिवाजच आहे कीं रोज कोणीनाकोणी रोज-दारीण सामान काढते. ते दिवशीं पत्ते कमी पडले. मी सहज म्हणालों ‘ निराबाई टोपली उचल ’ तर साफ ‘ नाही ’ म्हणून गेली. काम असं चालतं का बाई ? मी जर असंच प्रत्येकीचं ऐकत गेलों तर माझ कोण ऐकेल चार दिवसांनीं. ”

त्यानें आपली बाजू इतकी अजीजीनें नम्रतेनें माडली. मला त्याचें म्हणणें पटलें. सहकार्यावाचून कामें व्हायचीं कशीं. नी तींही कारखान्यांचीं ? त्याच्या दृष्टींतही काहीं गौण मला दिसलें नाहीं.

...दिवाळीपूर्वीची गोष्ट असेल, मी आईबरोबर चाळीस मैला-वरच्या ‘ तपोवनात ’ स्नानाला गेलें होतें. स्थान अत्यंत रमणीय असल्यानें माझे मन तेथेच रमले आणि मी व आई दोन दिवसा-ऐवजीं चार दिवस तेथे राहिलों.

मी परत आलें तों आग लागलेली होती. स्त्रियांनीं कामावर जाण्याचें नाकारलें होते आणि मालकानीं दिवाळीच्या निमित्तानें ४ दिवसाची सुटी जाहीर केली होती.

मी येताच निरा पुन्हा माझ्याकडे आली. मला पाहून तिला रडण्याचा उमाळा आला. बराच वेळ भावना वाहूं दिल्यावर मी विचारलें.

“ निराबाई काय झालं, कस झालं नीट साग बरं मला. ”

निरेच्या लाब पण अपुन्या कहाणींतून मला जे निष्पन्न झालें तें असें.

मास्तरशीं भाडता-भाडता निरा थकली, सोबतिणींनींही ‘ पाण्यात राहून माशाशीं वैर करून भागत नाहीं ’ म्हणून सांगितले. तिचें तिलाही वाटूं लागलें ‘ करतो काय मास्तर ? ’

अखेर ती कोठारात एक दिवस गेली. दुसरे दिवसापासून मास्तरनें तिची पाठ सोडली. क्वचित तिची पाळी येई—नाहीं

असें नाहीं. तशी पाळी सर्वावरच येई. मधून-मधून निरेचा जीव स्थिरावला. तिला वाटले ‘उगीच आपण मास्तरला इतके भ्यालों; आपल्याला त्रास करून घेतला; इतराना घाबरून टाकले.’

मी तपोवनाला गेले त्या दिवशींची गोष्ट. पाने कमी पडलीं नी आणायची पाळी निरेवर आली. कारण ती थोडी उशीरा कार-खान्यात आली.

निरा टोपली उचलून मास्तर मार्गे गेली. खालचीं पानें संपल्याचें सागून तो तिला माडीवर घेऊन गेला.

निरा खाली वाकून टोपली भरीत होती. तिच्या उघड्या पाठीवर तिला हात फिरताना जाणवला. ती चवताळून मागे वळली. मास्तर हंसत होता.

“घाबरली काय ?” त्याने विकृतपणे विचारलें.

निरेच्या तोंडातून प्रथम शब्द निघेना. ती रागाने थरथर कापत होती. तिच्या मौनाचा अन्वयार्थ करून मास्तरने तिचा दंड धरला. निरेची किंकर्तव्यमूढता विलयाला गेली. ती कडकडून त्याच्या हाताला चावली. मास्तर जोराने ओरडला. त्याच्या हाताची पकड सैल पडली.

मोकळ्या हवापाण्यावर साधारण सुस्थितीत वाढलेली निर्व्यसनी निरा, मास्तरला आवरणे सहज नव्हते. तिने ताडताड चार पाच त्याच्या तोंडात मारल्या आणि टोपली तिथेच टाकून ती खाली आली.

तिचे सतापानें लाल झालेलें तोंड, मास्तरचा बेपत्ता—सगळी परिस्ती संशयास्पद होतीच. बायकांनीं तिला पहाता—पहाता घेरली. परंतु कुणाला धड उत्तर देण्याच्या मनःस्थितीत ती नव्हती. अक्षरही न बोलता तिने आश्रमाची वाट धरली.

आश्रमात माझी भेट न झाल्याने काय करावें हा थोडा विचारच पडला तिला. किसनला सारा इतिहास सांगण्याची तिची हिंमत नव्हती. बराच वेळ विचार करून अखेर सासूला सर्व हकीकत सांगण्याचे तिने ठरवले; आणि आश्रमातून ती घरीं गेली.

सुदैवानें शेतात काहीं काम जास्त असल्याने किसन घरीं यायचा नव्हता. त्याला शेतातच भाकरी पोंचवायची होती.

म्हातारीने निरेचे म्हणणे शातपणाने ऐकून घेतले. तिलाही पेंच पडला असावा. अखेर ती म्हणाली.

जिवबा बाबाला आपण सार जाऊन सागू या. महार मंडळी वृद्ध आहे. किस्नाला काय सागायचं ते तोच सागेल. नी पुढें काय करायचं तेही त्यालाच समजेल. ”

दोघीजणी उठून जिवबा बाबाच्या घरीं गेल्या.

बाबाने सारी हकीकत ऐकून घेतली.

“ ह फार माजलाय तो मास्तर. ठिकाणावर आणायलाच पाहिजे. अन अस करा. किसनाला इथं पाठवून द्या. त्याला सगळं सागायलाच पाहिजे. ”

“ पोरगा डोक्यात राख घालून पोरीला मारहाण—”

“ नाहीं नाही किसना मोठा समजुतदार पोरगा आहे. घाबरून नका. घरीं जाऊन लावून द्या त्याला. ”

‘ काट्याचा नायटा ’

१४

सारी कथा ऐकून माझ्यापुढें एकच प्रश्न उभा राहिला. निरुच्या अंगावर मास्तरांनीं हात टाकला. पण तेवढ्यासाठीं साऱ्या बायका संपावर जायचं काय कारण ? पोटाला भाकरी कोणाला नको होती ? मी दादाची चौकशी केली, तो घरीं नव्हता.

...काय करावं असाच विचार करीत होते. निदान हरिजन वस्तीत जाऊन पहावे, ह्या विचारानें बाहेर आले. तों समोरून डॉक्टरबाबू येताना दिसले.

त्यांचा माझा तसा काहीं परिचय नव्हता. चर्चा प्रसंगीं जगावेगळीं मतं त्यांच्याकडून कधीं ऐकायचा प्रसंग येई तेवढाच. मला पहाताच ते म्हणाले,

“उज्वलाताई, तुमच्या डिपार्टमेंटमधे काय चाललंय ? तुमच्या ४ दिवसाच्या गैरहजेरींत इथें तर प्रचंड काती झाली.

“त्याचाच शोध घ्यायला निघालें होतें.”

“निरुची हकीकत कळलीच असेल ?”

“आल्याबरोबर. कळलं नाहीं एकच. निरुच्या पावित्र्य रक्षणासाठीं सारा महारवाडा तुटून पडण्याइतकी तत्त्वनिष्ठा त्याच्यात कधीपासून आली ?”

“त्याचं अस आहे उज्वलाबाई.” डॉक्टर जरा थाबले. नंतर म्हणाले, “माझी कार्यकारणपरंपरा तुम्हाला पटेलच असें मला वाटत नाही. गेले दोन तीन दिवस मी ही चौकशी करतो आहे. ह्या असंतोषाचीं मुळं पुष्कळ खोल आहेत. आणि हें प्रकरण बरच चिघळणार असा माझा स्वताचा अंदाज आहे.”

“तुमचा अंदाज काहीं वस्तुस्थितीवर आधारलेला असेल कीं नाहीं.”

“हा दृष्टिकोणाचा फरक आहे. मला जी वस्तुस्थिती भासते ते तुम्हाला स्वप्न वाटेल. पण ही तात्त्विक चर्चा कशाला ? तुम्ही महारवाड्याकडे जाता आहा ना ? मी वाटेत सागतों सगळं.”

“बायाची मुख्य तक्रार अशी दिसते कीं आजकाल त्याच्या-कडून काम जास्त घेतल जात.”

“piece-work असतं ना पण हें ?”

“असतं ना ! पण रोज वळलेल्या विड्याची किमान संख्या पुरी करावी असा हडाहास मालकांनीं धरला आहे. गेल्या आठ दहा दिवसात.”

“आठदहा दिवसात ?” मी प्रश्न केला. अशी काय काती झाली ह्या पंधरवड्यात ?

“म्हणतात कीं विड्याचीं मुख्य केंद्र मध्यप्रातात आहेत. तिथ चालले आहेत संप. त्यामुळं इथल्या मालाला एकदम भाव जास्त यायला लागलाय.”

“अस्सं. पण बायकाचं काय नुकसान आहे त्यांत ? त्यांना अथेला-पैसा अधिकच मिळेल कीं नाहीं.”

“अधेला-पैसा जास्त मिळाला तरी त्या मानानं श्रम फार पडतात. कारण घरीं यायची त्यांना संध्याकाळीं घाई होते शिवाय बायका थकलेल्या असतात. त्यामुळें छाट फार निघते. तिच्यावर मजुरी मिळत नाही. घरीं येऊन कामधंदा करायची ही अवकत रहात नाही. अधेला-पैसा नाही. दुप्पट मजुरी दिली म्हणून माणूस दिवसातून सव्वीस तास काम करूं शकेल काय ?”

तर्कदृष्ट्या मला डॉक्टरच म्हणण योग्य वाटल पण .

“मला तर काहीं माहितीच नाही काम वाढल्याची.”

“कुठून असेल ? कामकरी बायका रात्रीं आठ-आठ वाजता परत येत होत्या. निरु आज पंधरा दिवस आश्रमात आली नव्हती.”

माझ्या तें लक्षात आले होते व मी आईला तसें म्हटलेंही होते.

“पण मास्तराच्या वागणुकीचा नी ह्या कारणाचा ताळमेळ नाही बसत डॉक्टर.” डॉक्टर फक्त हंसले.

“जगात सर्वच गोष्टी कार्यकारण भावानें होतील तर !”

“विनय काय म्हणतो आहे ?”

“त्यांना माझ म्हणणं पटल नाही.”

“त्यांना संपाच्या बुडीं काय दिसतय ?”

“ते म्हणतात महार हीन जात झाली, अधोगतीला पोचली म्हणून काय झाल. बायकांच्या अब्रूची चाड त्यांना नाही कीं काय ? बायकाना हात लावल्यानें मोठालीं राज्य रसातळाला गेलीं आहेत बाबा. स्त्रीची विटंबना कुठलाही पुरुष सहन करू शकत नाही.”

“खरं आहे त्याच म्हणण !”

“निदान तर्क शुद्ध तरी वाटतं.” डॉक्टरनी दुजोरा दिला.

“मग तुमचंच मन कस इतकं वेगळं झाल बुवा ?”

“माझ डोकं जरा विचित्र आहेच. आणखी अस झालं कीं मी गेले चारपाच दिवस रोज त्याच्या चर्चाना हजर असतो. त्यात स्त्रियांच्या अब्रूचा—शीलाचा प्रश्न चर्चिला जातो हे खरे. परंतु गणपत मास्तरला काढावें ह्या मागणीच्या भरीला पाच वाजता कारखाने बंद करावे ही मागणी तितक्याच जोरानें पुढे येते

आहे. आणि खरं सागायचं तर बायाच्या शरीराचा व्यापार-व्यवहार प्रत्येक कारखान्यातून थोड्याबहुत प्रमाणावर चाललेला असतो. मग आताच काय येवढं पावित्र्यरक्षण करायचं सुचलंय ह्या लोकाना ? ”

कार्तिकाचा महिना, उन्हं केव्हाच कोंवळीं झालीं होती. दिवस पहाता पहातां अस्तंगत झाला. थड वारे हळूहळू वाहूं लागले. आम्ही वस्तीत आलों तों गारठा वाटूं लागला होता. मी पदरानें अंग लपेटून घेतलें. डॉक्टरबाबूंना काय वाटत होतें कोण जाणें; मध्येच म्हणाले,

‘ ताई ’

“ काय ”

“ काही नाही. ” त्यानीं गोंधळून उत्तर दिले.

वस्तीत यायला हीच वेळ होती. काम करून थकलेले पुरुष जागोजाग बोलत बसले होते. चर्चेचा विषय सप हाच होता.

चारपाच अड्ड्यावर थोडा थोडा वेळ घालवल्यावर मलाही डॉक्टरच्या म्हणण्यात तथ्याश वाटूं लागला. स्त्रियांच्या शीलाचा प्रश्न चर्चेतून मागें पडलेला दिसला. इतकेच काय पण स्त्रियांना स्वताला त्या प्रश्नाची फारशी पर्वा दिसली नाही. उलट कारखान्याच्या सर्वसाधारण व्यवस्थेवर कडक टीका ऐकूं येत होती आणि स्त्रियांनी अपरात्रीपर्यंत काम करण्याच्या विरुद्ध प्रत्येकजण दिसत होता.

...आम्ही परत फिरलों. थंडी कडकली होती. डॉक्टरबाबू पुनश्च एकदा निश्चयानें म्हणाले.

“ ताई, रागावू नका. पण माझ्या अंगावरची खादीची चादर स्वच्छ थोड्याची आहे. ती लपेटून घ्याल तर बरं होईल. ”

“ आणि तुम्ही ? ”

“ मी काटक आहे तुमच्यापेक्षा—शिवाय ” मी मध्येच थट्टेनें म्हणालें ‘ स्त्रीजातीचा अपमान आहे डॉ. बाबू हा. ’

त्यांना माझी थट्टाही नीट समजली नाही. ते आर्जवानें म्हणाले,

समजा तुम्ही जास्त कडक आहांत पण त्याचं असं आहे तार्ई. मी मेलों तर दहात एक. आणि तुमचं बरंवाईट झालं तर एकात एक—म्हणजे समूळ नाश. ”

“ मनाला बर नाही वाटत, डॉक्टरबाबू आपल्या सहकाऱ्याला उघडं करून आपण आपलं रक्षण करण. ”

डॉक्टरनीं उत्तरादाखल चादर मला दिली. अनुराधा-विशाखा डोक्यावर नाचत होत्या. डॉक्टरच्या शालीनें माझ्या शरीराला किती ऊब दिली कोण जाणे, पण माझ्या भावनाना चालना मात्र दिली....

मला एकाकी अतिशय उदास वाटत होते. डॉक्टरचे अस्तित्व जणू मी विसरून गेले. माझा जीव कळवळून काहीतरी मागत होता—काय काय बरे ? अनेक भावनाच्या गुंतागुंतींतून एक निव्वळ भावना वर आली. माझे हृदय विनयच्या हृदयाची उब मागत होतें. आणि—आणि तो विनय कुठे होता...ही कल्पना सुस्पष्ट होताच माझी मला ती अपमानकारक वाटली. मी बलाने तिला दाबून टाकण्याचा प्रयत्न केला.

वाटेत आमचे फारसे बोलणें झालें नाही. आश्रमात येताच डॉक्टरबाबू ‘ नमस्कार ’ म्हणून आपल्या झोपडीकडे वळले. मी आपल्या उदास तद्रेत आपल्या कुटीकडे.

विनयच्या कुटीत प्रकाश होता. आणि तो दारात उभा होता, हें त्याच्या नितळ रेखाकृतीवरून ओळखले. माझ्या मनाला अधिकच उदास वाटलें—हाताशीं असावें पण हाताला लागूं नये !

“ कोण उज्वल ? किती उशीर केलास परत यायला ? ”

मी आवंढा गिळला. आपली उदासीनता विसरून कृत्रिम हास्य मुखावर आणीत म्हटलें. ‘ निघालें जरा उशीराच. ’

‘ एकटी इतक्या काळोखात कसली परत येतेस ? त्यात रस्ताही अंधेराच. दिवे नाहीत खाचाखळगे भरपूर. ’

मी हंसून म्हणालें. ‘ डॉक्टरबाबू होते ना बरोबर. ’ आम्ही आत येऊन त्याच्या समईपार्शी बसलों.

‘अस्सं,’ त्याचा शब्द मला लागला खरा. पण उदास मनाला काय लागत नाही ?

मी त्या ‘अस्से’ कडे दुर्लक्ष करीत म्हणालें ‘चार दिवसात पुष्कळच उलथापालथ झाली आहे.’

तशी फार नाही. मी गेलों होतों त्या शेठजीकडे. प्रथम म्हणाला चौकशी करतों. मग म्हणाला मास्तर वाइट मनुष्य नाही, ती बाईच आहे तसली.

आता उद्या कारखाना उघडायचा, तर आज पुन्हा गेलों होतों. तो म्हणतो “मास्तरला बदलणं सोप आहे नी मी बदली-नही. पण बायाच्या धमकीने नाही. त्याना कामावर रुजू होऊं द्या. चार दिवसांनी मी त्याला दुसऱ्या केंद्रावर पाठवतों. काम-करी नी मास्तर ह्याचे संबंध बिघडले म्हणजे आमचंही नुकसान होतच कीं नाही ?”

मी त्याला म्हणालो “बदली करायला तू तयार आहेस मग बायकाना हरवण्याचा अट्टाहास का ?”

“काळ सोकावतो म्हणून.”

मी म्हणालों, मी तुझ म्हणणं बायकाना सागतों. त्याना तें नच पटलं तर सत्याग्रहाचा मार्ग त्याना मोकळा आहे, किती केलं तरी त्याच्या अब्रूचा प्रश्न आहे.

तो हंसला नी म्हणाला “जशी तुमची मर्जी. कारखाना मात्र आम्ही बंद ठेऊ शकत नाही. ह्या बाया कामावर न आल्या तर हप्त्याभरात आम्हाला नवी भरती करावी लागेल.”

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं कारखाना उघडला. बायका कारखान्याच्या फाटकाशीं गोळा झाल्या. आत जावें कीं नाहीं हा विचार होता. मी नी दादा तिथें पोचलों. मालकाचें म्हणणे त्याना समजावलें.

काहीं दहापाचना तें पटलें. ‘मालक आहेत ते. आज ना उद्यां मास्तर गेल्याशीं आपलं काम.’

बाकीच्या म्हणाल्या “आणि दिवे लागण पावतर आम्हांला

इथं बसवतात त्याचं काय ? आम्हाला घरं नाहीत का पोरबाळं नाहीत. ”

“ अन् काळोखातनं बायाबापड्यांनीं कसं जावं. इथं तर दिवसाढवळ्या अंधेर होतो. कारखाना दिवसाउजेडीं बंद झाला पाहिजे. ह्याच बायकाची सख्या मोठी होती. मला त्याच्या मागणीचें नवल वाटले नाही. डॉक्टरबाबूची विचारसरणी चुकली असली तरी वस्तुस्थिती त्यांना अवगत होती, असे मला वाटले.

उलट दादा जरा त्रासून म्हणाला “ तुम्हाला काय पाहिजे ते नीट ठरवा पाहूं. काल तुम्हाला गणपत मास्तर नको होता. आज कारखाना लवकर बंद करा म्हणता. उद्या आणखी काहीं म्हणाल.”

तो थावताच बजबजपुरी माजली. तो गोंधळ थावून निश्चय व्हायला दीड तास मोडला. “ अपरात्रीपर्यंत काम न करण्याचाच विचार ” स्त्रियांनी पक्का ठरवला.

ह्या सगळ्या गोंधळात पधरा-वीस बायका कामाला लागल्या होत्या. तेव्हा आज बाकी सर्वांनी घरोघर जावे व उद्या सत्याग्रहाला फाटकावर सुरवात करावी असे ठरले, आणि सगळ्या तेथून पागलों.

...सत्याग्रह सुरू झाला. परंतु तो सत्याग्रह कामकरी स्त्रियांचा होता. आम्हाला असलेला अनुभव मध्यमवर्गीय स्वयंसेवकांच्या पिकेटिंगचा होता; आणि पोलिस, जनता सर्वांची सहानुभूति सत्याग्रह्यांना होती.

आता—मालक विरुद्ध, जनता बेपर्वा पोलिस पैशाचे मिंधे; अशा परिस्थितीत सत्याग्रहाचे वातावरण भराभर पालटून लागलें.

पहिले दिवशीं सत्याग्रह ठीक झाला. चार-पाच स्त्रियांपलिकडे कोणी आत जाऊं शकलें नाहीं. दुसरे दिवशीं सत्याग्रही येण्याच्या आतच—सकाळीं सहापासून मालकांनीं जुने नवे मिळून तीस मजूर आत बसवले. काय करावें हे न समजल्यानें आम्ही परत आलों. मात्र कारखान्यावर दिवसभर बायका नी रात्रभर पुरुष अशा पाळ्या वांटून दिल्या.

तिसऱ्या दिवशीं सकाळीं, सत्याग्रह्याची नवीन स्त्रियांशीं बाचा-
बाची आणि शिविगाळ झाली; आणि...

. शरमेची गोष्ट म्हणजे परस्परात मारामारी होऊन सत्या-
ग्रहाचे रूपानर दुराग्रहात झालें.

सत्याग्रह

१५

सत्याग्रह तीन दिवसातच हातापायावर येऊन पोंचला. सर्व
मंडळी मोठ्या फिकिरीत पडली. अहिंसा हें आमच्या जीवनाचें
मूलभूत मूल्य. आमच्या सग्रामाचा तो पाया. आणि तो पाया
सुरवातीला ढासळूं लागल्यावर आम्हाला गागरल्यासारखें झाले.
काय करावे ह्याचा उमज पडेना.

सत्याग्रह बंद ठेवण्याचा सल्ला दादानें दिला. परंतु हा सल्ला
ऐकायला बायका तयार नव्हत्या. धक्काबुकी करणें योग्य नाही
असें त्यांना आम्ही सांगितले, पण तेही त्यांना नीटसें समजेना.
त्या म्हणत ‘ आमच्या पोटावर पाय आणतात ह्या नव्या मजूर-
रदारणी ’ नी त्यांच्या त्या शिव्या—ते अपशब्द ऐकून घेताना
मनाला ज्या यातना होत !

आणि—डॉक्टरबाबूंना काय गोडी वाटली ह्या प्रकरणात
कोण जाणें. ते बराचसा भाग घेत होते—ते म्हणूं लागले
“ आपला सत्याग्रह असा यशस्वी कसा होणार ? माझी बातमी
तर अशी आहे कीं जरूर तर हें केद्र बंद करण्याचा मालकाचा
विचार आहे. ”

“ त्यांना काम बंद कसें ठेवता येईल. त्यांच्या मालाला भाव
आहे; तोंवर २ पैसे कमावणार. पैदास बंद करून माल यायचा
कुठून ? ”

“ ते काय ह्या साठ-सत्तर बायकावरच अवलंबून आहेत ?
त्यांचीं आणखी पाचसहा केद्रं आहेत साऱ्या तालुक्यात. इथेंच
आणखी एक आहे. त्यांत मजुरांची संख्या वाढवतात आहेत. ”

“ आणि सत्याग्रह लाबेल तितकं वायकांचेंही नुकसान आहे. ह्या हातावर मिळवून त्या हातावर खावयाचें ! ”

ह्या सगळ्या चर्चेतून काहीं निष्पन्न झालें नाहीं. ह्या प्रकरणातून अंग काढून घेणे हाच एक मार्ग आम्हाला स्पष्ट दिसत होता. पण तसे करणे म्हणजे धारेला होडी नेऊन सुकाणू सोडून देण्यासारखे व म्हणून विश्वासघाताचे वाटू लागले. आम्हीं सत्याग्रहाची कल्पना मान्य करून तिला मूर्त स्वरूप दिले नसते तर चार-दोन दिवस वायका गडबड करून स्वस्थ बसल्या असल्या.

अखेर आम्ही विनयला असा सल्ला दिला की सत्याग्रहातून अंग काढून घेण तर योग्य नाहीं. पण त्याने मात्र त्यात विशेष पुढाकार घेऊं नये. कारण तो आश्रमाचा प्रमुख चालक होता. आणि काहीं घोटाळा झाल्यास साऱ्या आश्रमाचे नाव बद्द होण्याचा संभव होता.

दुसऱ्या दिवशीं आम्ही कारखान्यात गेलों. फाटकावर पोलीसचा पहरा होता. पोलीस पधरा होते आणि एक सब इन्स्पेक्टर होता. त्याची ती भिंत पहाताच मला रोजच्यापेक्षा वातावरण गंभीर वाटलें. मी येताच इन्स्पेक्टरसाहेब पुढें आले आणि कारखान्याचे आवार सोडून बाहेर जाण्याची विनंति केली.

“ हे पहा, ह्या स्त्रिया ह्या कारखान्याच्या मजूरदारणी आहेत. त्यांना इथे येण्याचा हक्कच आहे. आपली तशी इच्छा असेल तर आपण मला पकडूं शकता. ”

“ बाई, काल इथे सत्याग्रह शाततेने पार पडला नाहीं; हें तुम्हाला माहीत आहे ना ? तुम्ही स्वताला अहिंसावादी म्हणवता. तुमचा पाठिंबा ह्या स्त्रियांना असावा ह्याचे मला दुःख वाटते. ”

“ तुमच्यापेक्षाही कालच्या घटनेने मला जास्त खेद वाटला. परंतु अहिंसा मनुष्य एका दिवसात शिकत नाहीं. त्याच्यापुढें आज उपाशीं रहाण्याचा प्रश्न आहे. तात्त्विक प्रश्न त्यांना चटकन उमजत नाहींत, तथापि भविष्यांत असा प्रसंग येणार नाहीं असा प्रयत्न मी करतें आहे. ”

‘ आपण हे आवार सोडायला तयार नाहीं तर ? ’ त्यानें जरा निकरावर येऊन विचारलें.

‘ सत्याग्रही माघार घेत नसतो. ’

डॉक्टरबाबू माझ्या बाजूला उभे होते. इन्स्पेक्टरने थोडा विचार केला व नंतर म्हणाला,

“ मिस्टर, आपण तरी बाहेर जा ” ते हंसले, व त्यांनीं माझ्याकडे पाहिले.

‘ मला वाटते तुम्ही बाहेर जा. मला पकडले तर पुढें पहाता येईल !

स्त्रिया रस्त्यावर पोलिसच्या पुढें बसल्या होत्या. इन्स्पेक्टर आत निघून गेला.

मला पकडण्यात आले नाहीं.

दुसऱ्या दिवशीं ते केद्र खरोखर बद करण्यात आले.

डॉक्टरबाबूंची कल्पना खरी ठरली. दुसऱ्या केद्रात काम अधिक जोरांनें सुरू झाले. आता एकच उपाय राहिला—दुसऱ्याही केद्रात सत्याग्रह करणें. परंतु:

त्या केद्रात सत्याग्रह करण्याचा आम्हाला अधिकार होता काय ? गणपत मास्तरवरून इथें कलह सुरू झाला. आणि मूळ प्रश्न बाजूलाच. हा भलता उद्भवला.

‘ ह्या मजूराना सत्याग्रहाचीं मूलतत्त्वे समजत नाहींत. आवश्यक त्याग करण्याची त्याची तयारी नाही. नव्हे त्यागाची किंमत त्यांना समजत नाही. ज्यांना आत्म्याची तोंडओळख नाही त्यांना त्यांच्या बलाची कल्पना द्यायची तरी कशी ?

पुनश्च एकदा सत्याग्रह तहकूब करण्याचा प्रयत्न आम्हीं सुरू केला, परंतु लोक अजून जोरात होते. त्याची इच्छा सगळ्या विडीच्या धंद्यात काम बंद करण्याची होती. त्यामुळें आमचें म्हणणें कोणी ऐकेना.

अखेरीस मी त्रासले; आणखी सत्याग्रहाचें कार्य सोडून जाण्याचा धाक घातला; तेव्हा लोक गडबडले; आणि थोडे खालीं उतरले.

अखेर तडजोड झाली ती अशी कीं एका मालकाच्या दोन्ही केद्रात सत्याग्रह सुरू व्हावा. आणि त्याप्रमाणें मी कारखान्याचे मालक 'लक्ष्मीचंद मोतीचंद' ह्यांना पत्र लिहून तीन दिवसांत दुसरा सत्याग्रह सुरू करणार असल्याचें कळवले.

तेच दिवशीं "लक्ष्मीचंद मोतीचंद"चें मला भेटलीला बोलावणारें पत्र आले.

...मालकाचें म्हणणे ठीकच होते एक तऱ्हेने. गणपत मास्तरची बदली करायला त्याची काहीं हरकत नव्हती. परंतु कारखाना वेळेच्या आधीं—सव्वा आठला सुरू होऊन संध्याकाळीं सात साडेसातपर्यंत उघडा राही. आणि त्यात बदल करण्याची शक्ति त्यांना तरी नव्हती, कारण बाकीच्या कारखान्याच्या वेळा ह्याच होत्या. बाकीच्या कारखान्यातून ही वेळ चालू असताना एकाच फर्मला आम्हीं वेळ बदलण्याचा आग्रह करावा हा जुलूम नव्हता काय ?"

पुनश्च काय करावे हा प्रश्न उद्भवला. बाकीच्या कारखान्यातले मजूर—स्त्रीपुरुष दोन्हीं जास्तीच्या कामाला अधिकाधिक त्रासत होते. दिवस हळुहळू लहान होत होता. दिव्याच्या उजेडाने काम करणे, म्हणजे अतिशय त्रासाचे, जिकीरीचे होऊ लागले.

त्यामुळें लोकांचा उत्साह प्रतीकाराला वाटेल तेव्हा होता. ही प्रचंड जबाबदारी अंगावर घेताना आमचा आम्हाला विश्वास वाटेना. कारण ह्या प्रमाणावर सत्याग्रह करण्याचा अनुभव आम्हाला कुठे होता ? नी तशी आमची तयारी तरी कुठे होती.

पण—आमचे मत ह्या लोंढ्यात तेव्हाच वाहून गेले. लोकानीं सत्याग्रह करण्याचा विचार निश्चित केला. आणि त्याच्या सांगण्याप्रमाणे मालकांना खबर दिली गेली.

मालक रॉकेल तेलाच्या चिमण्याऐवजीं गॅसचे दिवे घायला तयार झाले. छाट निघेल तिच्याबद्दलही अर्धी मजुरी देतो म्हणू लागले. पण लोकाना दहा तास काम करणे मान्य नव्हते.

तुम्हीं दोन shift नी काम करवून घ्याल तर काय हरकत आहे ? बाई तें जमणें शक्य असेल तर आमची हरकत नाही. पण तें

कसं शक्य आहे. हें जास्तीचं काम महिना पंध्रा दिवस चालेल. तेवढ्यासाठी जास्तीचे मजूर आणावे कुठून? आणि दिवसाचे सात तास काम ह्या मजुरानी केल्यावर उरलेल्या अडीच तीन तासासाठी कोण येणार? आमच्यापार्शी जागेची व्यवस्था नाही. देखरेख करणारी माणसं नाहीत.”

तडजोड होण्याचीं लक्षणे दिसेनात. कारण लोकामध्ये जोम होता; आणि यश मिळवण्याची आशा होती.

सत्याग्रह सुरू करून चळवळ चालवायची म्हणजे शिविर उघडणे आम्हाला आवश्यक वाटले. हरिजन वस्तीतील एक धर्मशाळा पसत करून आम्ही शिविराची प्राणप्रतिष्ठा केली. नंतर स्वयंसेवकाना निर्वाहासाठी आवश्यक धान्याची व्यवस्था करण्याच्या मागे लागलो.

.सत्याग्रह सुरू झाला. पण ते सर्वच प्रकरण आमच्या आवाक्याबाहेर गेले. आमच्यापैकी कुणालाच सपाचा अनुभव नव्हता. अगर त्याच्या शास्त्राची तोंडओळख नव्हती. आमचें शस्त्र सत्याग्रह—त्याचा अनुभव तीस—बत्तीसचा. सत्याग्रहाचीं केद्रे कारखान्या—कारखान्यानी निर्माण झालीं.

मालकाना तयार मालाची आवश्यकता फार होती. त्यानीं एकीकडून तडजोडीच्या गोष्टींना सुरवात केली. दुसरीकडे खेड्यातून नवे मजूर भरणा सुरू केले; आणि तालुक्यात असलेल्या छोट्याखानी केद्रातून काम करवून घेऊं लागले.

आमच्या सत्याग्रहाचे पहिले दहा बारा दिवस नीट पार पडले. परंतु पुढें मात्र मजूर खवळूं लागले. कारण—

बाहेरून येणाऱ्या मजुराची सख्या वाढत होती. ते बेलाशक सत्याग्रह्यांच्या अंगावरून चालून जात. विनंत्या-विनवण्याना त्याचें उत्तर म्हणजे अचकट-विचकट आईबहिणीवरून शिव्या आणि उपहासाचे हास्य...”

परिस्थितीची गंभीरता वाढूं लागली. कारण नोव्हेंबरपर्यंत शेतें बहुतेक रिकामी झाली. शेतीवर काम करून जगणारा मजूरवर्ग खाली झाला. ते लोक भराभर ह्या नव्या क्षेत्रात येऊन भरूं लागले.

वस्तीची परिस्थिती अत्यंत दयाजनक होती. अनेक कुटुंबे आपला उदरनिर्वाह केवळ ह्या व्यवसायावर करीत. त्याचीं रोजची मजुरी बंद होताच, त्याच्यावर उपासमारीचा प्रसंग आला. त्याच्या घरातली चारदोन तोळे चादीही बाजारात निघू लागली. सत्याग्रह किती दिवस चालणार ह्याचा अंदाज कुणालाही नसल्याने ते गलितधैर्य होऊ लागले.

ही उपासमार आम्ही विचारात घेतली नव्हती. आणि खरे सागायचे तर ही चळवळच आमच्यावर लादली गेली होती. अशा परिस्थितीत चळवळ सावरून धरण्याची ताकत आमच्या अंगात नव्हती. त्यामुळे उघड्या डोळ्यांनी ही उपासमार पहाणे आम्हाला प्राप्त होतें.

. . . उपासमारीने तीन आठवड्यात लोक जर्जर झाले. आम्ही पुनश्च तडजोडीची भाषा काढू लागलो.

—आता मालक घोड्यावर होते. ते मजुराचे म्हणणे ऐकायला तयार होईनात. ‘ज्याला वाटेला त्याने कामावर हजर व्हावें. जितक्या जागा गिळक आहेत तेवढ्यांना आम्ही काम देऊ.’ असा कोरडा जबाब त्यांनी दिला.

...दुपारीं एका केंद्रात पहाणी करीत असताना अचानक वार्ता आली की पूर्वीय केंद्रात पोलिस सत्याग्रह्यांना उचलून बाजूला सारीत असता, भोंवताली जमलेले प्रेक्षक संतापले. आणि—आणि पोलिसवर दगडफेक झाली. प्रत्युत्तर म्हणून लाठीचार्ज. परिणाम दोन कान्स्टेबल जखमी, दहा मजूर घायाळ !

आम्ही ताबडतोब त्या केंद्रात धावलो.

...संध्याकाळी कोणाचाही सल्ला न घेता—नव्हे सबूर करण्याचा डॉक्टरचा सल्लाही न मानता—मी व विनयने सत्याग्रह तहकूब केला. प्रत्येक मजूराला बिनशर्त कामावर जाण्याची आज्ञा देण्यांत आली.

आणि—

परिपाक

१६

चळवळ थाबवणे सोपे होतें; परंतु सत्याग्रहाचें—विशेषतः पराजित सत्याग्रहाचें खरकटे आवरणें किती कष्टाचे काम असतें ह्याची मला काय कल्पना.

सत्याग्रह बंद करण्याचा निश्चय होताच आम्हीं शिबिरात गेलों. तेथून प्रत्येक वर्स्तीत स्वयंसेवक पाठवून कामावर जाण्याबद्दल कामकन्यांना कळवेलें आणि शिबिरातलें सामान जागच्याजागीं पाठवण्याची व्यवस्था करून शिबिर बंद करून आम्ही घरीं आलों.

संध्याकाळपावेतों शहरात १४४ कलम आणि कर्फ्यू ऑर्डर जारी झाली, व शिबिराची जागा पोलिसानीं ताब्यात घेतल्याची वार्ताही आली.

मी ज्या वर्स्तीत फिरत होतें; तेथले कामकरी माघार घ्यायला अजूनही नाखुष होते. परंतु १४४ मुळे एकत्र जमून विचारविनिमय करण्याची शक्यता उरली नव्हती. शिवाय आम्ही आमचे अंग काढून घेतल्यावर चळवळ पुढे रेटण्याचा दम कोणालाच नव्हता. पोलीसची दडपशाही वाढणार हे उघड होते. कारण आतापावेतों पंधरा प्रमुख कामगार पकडले गेले अशी वार्ता होती.

ह्या परिस्थितीमुळें लोक अधिक गोधळले. त्यातल्या त्यात जे नरम होते, ते दुसरे दिवशीं कामावर हजर झाले. पण त्याची संख्या लहान होती. आणखी एका आठवड्यात कारखाने भरले; पण...

मालकाचा दिवस उगवला होता..... धनाच्या लोभानें, सपत्तीच्या मदने माणूस उन्मत्त होतो, अमानुष राक्षसी बनतो... पुष्कळ गोष्टी सागून समजत नाहींत. त्या अनुभवाच्या शाळेंतच शिकाव्या लागतात.

त्या शाळेंत मी सध्या विद्यार्थिनीं म्हणून दाखल झालें होतें. आणि हृदय पिळवटून निघणारे रक्ताचे अश्रू देऊन नवे ज्ञान आत्मसात करीत होतें.

मालकानीं मजुराच्या मागण्या मान्य केल्या नव्हत्या. आतां कामाचे तास वाढले. रात्रीं दहादहा वाजता थंडीनं कुडकुडत कित्येक कामगार घरीं जातांना भेटत.

मजुरीचे दरही खालीं घसरले. एक हजाराला छोट गेल्यावर पाच आणे वळणावर मिळत असे. ती आता साडेचार आणे झाली. मालकांकडे ह्या तक्रारी आम्ही करून पाहिल्या पण पराजिताचे ऐकते कोण ?

आणि सगळ्यात दुःखदायक गोष्ट म्हणजे ज्या स्वयंसेवकानीं व कार्यकर्त्यांनीं हिरीरीने चळवळींत भाग घेतला होता, त्यांना पुनश्च कामावर घेण्यात आले नाहीं. कारण नव्या मजुराना कामावरून काढण्याची मालकाची तयारी नव्हती. हे दाखवायचे दात असले तरी खायचे दात आम्हाला लागतच होते.

दोन पैसे मजुरी गरीबाना कितीतरी जास्त होते. त्याची उपासमार तात्काळ वाढली.

माझ्या मनाला विषाद वाटे; आणि मन पुनश्च संशयाच्या फेऱ्यात पडे.

आमची कुठे चूक तर झाली नाही ? पुनश्च नवीं वादळें निर्माण होत.

त्यातही माझ्या निदर्शनाला, चौकशीअंतीं आणखी एक सत्य आले. दगडफेकीला सुरवात काळू आणि जोति ह्या दोघानीं केल्याचें, त्याच्या जवळ असणारे बरेच कामगार सांगू लागले.

काळू आणि जोति दोघेही फारसे विश्वासू नव्हते. दोघानाही दारूचा नाद होता. आठवड्यात एकाद्यावेळीं तरी बायकापोराना कुबलल्यावाचून त्याचें समाधान होत नसे. कामावरही नियमितपणें जाण्याची त्याची पद्धत नव्हती. कारखान्याच्या मास्तराशीं नेहमी कुरबुरी कागाळ्या व्हायच्या. आणि आठवड्यातून एकादा दिवस कारखान्याला बुटीही मिळायचीच.

त्यानीं पहिले दगड फेकले ही वार्ता कळताच मी त्याची चौकशी केली, तेव्हा दोघानाही कारखान्यात कामावर घेतल्याचें. माझ्या नजरेला आलें.

कष्टाळू, प्रामाणिक व नियमित कामगाराना कारखान्यात काम नव्हते. कारण नवे मजूर भरणा झाले होते; आणि जोति नी काळू ?

त्याना कशाचे पारितोषिक होते हैं ? त्याची दगडफेक स्वयं-स्फूर्तच होती का ?

हैं जग ! ह्यात नीतीला जागा कुठवर आहे बरें ? आत्मक्लेश—त्याची परमावधि झाली तरी ती मर्यादित आहे ना ?...सारे जग ह्या अति मानुषक अनुपम सुंदर तत्त्वाच्या पखाखाली आणता येईल का ?

अहिंसा—अहिंसा !! सत्याचे महत्त्व मला नीट समजत नव्हते. सत्याची आवश्यकता एका मर्यादेपर्यंतच मला सांगता येत होती पुढें ? जीवन—जीवनाची वस्तुस्थिती हेच एक सत्य. मानवी जीवनाला आवश्यक परिस्थिती निर्माण करणें हेच एक सत्य. जगात सुख निर्माण करण्यासाठी, शांति प्रस्थापित करण्यासाठी, प्रेम वाढवण्यासाठी जे उपाय उपयुक्त ठरतील तेवढेंच सत्य. सत्याची व्याख्या व्यक्तिगत विचारावर, अनुभवावर केंद्रित होईल. हे नवे विचार मी आत्मसात करून चुकलें होते. माझ्या मनाची खळबळ हा नवीन मार्ग दृष्टीस पडल्यावर थांबली असल्याचा बाऊ मला वाटेनास झाला. जगाकडे पहाण्याची एक नवी दृष्टी आल्या-प्रमाणे वाटले.

पण—अहिंसा. माझ्या जीवनाचे प्रमुख मूल्य. त्याच्यावरच आता तडातडा घाव बसत होते. माझा धीर सुटूं पहात होता.

विनयचे मनही पुरेसे स्थिर नव्हतें. त्याची तपस्या, त्याचा त्याग, त्याचा अनुभव आणि त्यामुळें त्याचा अधिकार मोठा होता. तोही रात्रंदिवस नव्या अनुभवाचा अर्थ लावण्यात गुंतला होता.

मानवी प्रगतीचा इतिहास अहिंसेची साक्ष देत होता. मानवी स्वभाव शांततेचा भोक्ता प्रत्यक्ष दिसत होता. मनुष्य स्वभवतः हिंस्र असता, तर त्याच्यात समाजप्रियता सापडली असती का ?

मानवी समाजाची धारणा आणि प्रगति हत्येनें, अत्याचारांनीं, हिंसेनें झाली होती का ?

बहुजनसमाज परस्पर सहाय्य करूनच जगत होता ना ? श्रम-विभाग हे त्याचेच द्योतक होतें नाहीं का ?

काय सारा समाज आंतरिक प्रवृत्तीवर अवलंबून न रहातां, बाहेरच्या नियमांनीं बद्ध होऊन शांत जीवन व्यतीत करित आहे, पटेना मला ! समाजाची घुडी सुस्थितीत ठेवणाऱ्या शक्ति ? पोलिस, जेल, सैन्य, कोर्टे—किती किती अपुरें त्याचे बल ! हिंदु—मुसलमान दंग्यातसुद्धा त्याचा प्रत्यय नव्हता येत का ? दगा होऊन गेल्यावर सापडले तर चोर नाही तर सन्यासी बळी देणें—एवढीच गोष्ट ह्या शक्तीच्या हातीं होती ना ?

नाही—मनुष्यस्वभाव युद्धप्रिय आहे, हिंसाप्रिय आहे, हे सिद्ध होणेंच मला शक्य वाटेना. मनुष्य जात्या शांतिप्रिय आहे, समाजप्रिय आहे. त्याला आपल्या प्रिय व्यक्ति असतात. त्याच्या रक्षणासाठीं तो जिवावर उदार व्हायला तयार असतो. त्याची आकाक्षा येवढीच—मी आणि माझ्या प्रिय व्यक्ति सुखात असाव्या.

हिंसेची भावना मला मानवी स्वभावात किती क्वचित आढळली होती. उद्योगधंदे, कला व्यापार आणि शास्त्रे ह्याची वृद्धी आणि जपणूक ह्यात योद्ध्याचा—रक्तपाताचा हात कितीसा होता ?

मानवी समाज अहिंसेच्याच बलावर सुखी होऊ शकेल; पण—तो पण पुनश्च माझ्यापुढें उभा राही .

कधी ? कसा ? आजचा समाज त्या पायरीला पोचला आहे का ? अधिकाराची लालसा, धनाचा लोभ, स्वार्थाची तृष्णा—अजून आपल्या समाजात ह्याचा धुडगुस आहे. इतराचे अहित करून आपल्या पोळीवर तूप ओढणारे हरीचे लाल थोडे असले तरी जगात त्याचे अस्तित्व आहे.

नव्हे जगातली सारी सत्ता ह्या थोड्या राक्षसांच्या हातातच नाहीं का ? जगात होत राहणारीं छोटीं-मोठीं युद्धें काय शांतिप्रिय जनतेच्या संमतीने पुकारलीं जातात ? जनता ओझीं वहाण्याची मालक. फारतर तिच्यापुढें असल्याने भरलेलीं भावनाप्रधान रस-भरित वर्णनें केलीं म्हणजे पुरे—ती आमची लोकसत्ता !

कोर्टांत रोज चालणारे खरे-खोटे खटले—सर्वसाधारण माण-
साला कुठें वेळ असतो; ही कज्जेदलाली करायला ? म्हणूनच
हा धंदा करणारा एक मोठा मार्ग जगात निर्माण होतो ना ?

असे कित्येक विचार उसळत. काहीं दादा खोडून काढी. काहीं
मलाच नीट माडता येत नसत. माझे विस्कळित विचार एकत्र
करायला मला कित्येक महिने लागले. परंतु अंतःकरणात विद्रो-
हाच्या ज्वाला प्रज्वलित होऊन चुकल्या होत्या.

मला रात्रीं गतपावली करताना पाहिलें म्हणजे आईचे अंतः-
करण तुटूं लागे. ती अंथरूणावर उठून बसे.

“ मंजू, लक्षणं बरीं नाहीत तुझीं पोरी. ” “ घाबरतेस काय
अशी ? आईबाप याची माया मोठी वेडी नाहीं ग ? ”

“ चार दिवस दादाकडे चलतेस ? ”

“ दादाकडे ? ” अगदीं अगदीं क्वचित जात असूं आम्ही
कुठे. ती मंडळी चार दिवस आईला भेटायला येत.

मी खरेच वाळत होते, का आईला तसे वाटत होते कोण
जाणें. पण मी प्रकृतिसाठीं चार दिवस आश्रम सोडावा असे
टुमणें तिनें विनयमागे लावले.

मी एक आठवडाभर बाहेर राहिलें. महेशदादा सबजज
म्हणजे मोठा मनुष्य होता. कधीं न येणारी आई—बहीण आल्यानें
सर्व मंडळी वरवर करीत होती.

ह्या उमावहिनी म्हणजे महेशदादाची दुसरी बायको. आमचा
त्याचा परिचय अतिशय कमी होता. इन्फ्लुएंझात वहिनी नी
बाबा बरोबरच वारले. त्यामुळें दादाचे दुसरें लग्न अगदीं शातपणें
उरकले होतें. वहिनी गरीब घरच्या पण साधारण शिकलेल्या
आणि दिसायला चागल्या होत्या. त्याच्या साऱ्या वागण्यात
त्याच्या मोठेपणाची झळक आढळून येई.

महेशदादा आम्हाला परका नव्हता. माझ्या सारखाच आईने
त्याला जन्म देऊन वाढवला होता. पण वहिनी ‘ ह्याना ’ काय
आवडत नाहीं नी काय आवडते हे ठसकान्यात सांगूं लागल्या

म्हणजे मला हंसू येई नी विषादही वाटे. आईसाठीं चार दिवस दादाच्या आवडी बाजूला राहूं शकत नव्हत्या; कारण—वहिनींच्या हातीं सत्ता होती, वैभव होतें.

...माझ्या विचाराची धार इथेही बोथट होईना.

“ हीं सारीं पोरं तुझ्या लाडानं बिघडलीं. ” तो एक दिवस सहज आईला म्हणाला.

“ बाबा, म्हातारपणी नाही शिस्तीच्या धारेवर पोर धरवत. ” ती विषादाने म्हणाली.

मी मात्र जरा ठसकान्यानेच म्हणालें “ बरोबर, तुम्ही तिघं वाऱ्यावर वाढलात म्हणून मोठीं माणसं झालात. आमचे आईनीं लाड केले. आम्ही वाऱ्यात निघालों.

पण दादासाहेब घोडेंमैदान जवळच आहे. पहिलीदुसरीच्यां मुलात डावं—उजवं आजच आहे. पाहीन दहा वर्षांनीं काय उजेड पाडता ! ”

“ काय ग माणसानं तोडून बोलवं. ”

“ जगात पुष्कळाना वाटतं, खूप पैसे मिळवणं, गाड्याघोडे उडवणं नी दुसऱ्याला पैशापासरी मोजणें हेंच यशस्वी आयुष्य. त्याना कधींतर सत्य सांगू दे आई. ”

औदासिन्य

१७

“ दादा मिठनलाल शेठ आले आहेत ” मधेच कुणीसं येऊन सांगितले.

“ आलोंच हं ”

आणि आठ दिवसात चार पाच शेठानी अशीच पायधूळ आश्रमात झाडलेली मला माहीत असल्याने मी जिज्ञासेने विचारलें,

“ कशाला आले आहेत ? ”

“ आश्रम पहायला ? ”

“ह्या थोराभोल्याना आजकाल येवढा प्रेमाचा लोंढासा आलाय आपल्याबद्दल ?”

दादा हसून म्हणाला, “एक तर महात्माजींचीं हरिजनबोर्ड नी देशसंचार त्याला कारण आहे. दुसरं आपलं कार्य भरीव आहे असं त्याना वाटायला लागलं आहे अस दिसतं.”

‘हं’ मी जरा विषादानेच म्हणाले.

“पैशाचा दीड पैसा नी दीड पैशाचे चार पैसे कसे होतील; ही चिंता ज्याना अहर्निश जाळायची, त्याना परोपकार कधीपासून सुचायला लागला दादा ?”

दादा पायात चपला अडकवून बाहेर जात म्हणाला.

“कोणाही व्यक्तीबद्दल पूर्वेग्रह मनात असण बरं नाहीं उज्वल. मी आता जाऊन येतों मग आपण जास्त बोलू.”

दादाचा आत्ता म्हणजे कल्पातच ठरला. जवळ-जवळ शेठजींनीं आश्रम पालथा घातला. दादाला अनेक गंभीर प्रश्न विचारले...

मी गेले तों शेठजी दादाच्या चटईवर कामचलावू लोडाला टेकून बसले होते. त्याची मुद्रा भव्य प्रेमळ व पूर्ण मानवी वाटली मला. त्याच्या तोंडावर एक तेज होते.....

“आश्रमाचें कार्य तर सुरेख आहे बाबा. आम्हाला तरी कुठें अशिक्षित मूर्ख मजूर हवे आहेत. हिंदुस्थानात जोंवर मजूर असेच रहातील तोंवर उद्योगधंदे वाढायचे नाहीत.”

कुशल (Trained) मजुराना मजुरी जास्त द्यावी लागेल नाहीं शेठजी ?”

“अरे नाहीं कोण म्हणतो. पण त्यातही आमचा फायदा आहे ना. काम शिकलेला मजूर कामही झपाट्यानीं आवरतो.”

“ठीक आहे शेठजी.”

“परंतु विनयजी, तुमचे सुधारणेचे कार्य अधिक जोमानें आणि त्वरेनीं व्हायला पाहिजे नाहीं का ?”

“उत्साही कार्यकर्ते मिळणं इतक जड नाहीं पण—” पण दादा थोडा अडखळला.

“अडचण पैशाची आहे. ” शेटजींनीं त्याचें वाक्य पूर्ण केलें.

“मी तेंच म्हणतो. तुम्ही तरुण पोरं तुमच्यात त्याग आहे, उत्साह आहे, कल्पना आहेत. परंतु तुमचा पुष्कळसा उत्साह नी कल्पना पैशाच्या अभावीं अमूर्तच रहातात. ”

सहानुभूतीनें ऐकणारा श्रोता मिळाल्यावर कार्यकर्त्याला काय वाटतें, तें सांगून नाहीं समजणें शक्य.

मितभाषी दादाच्या तोंडातून बंदुकीच्या गोळीच्या वेगाने शब्द उडत होते. त्याच्या अनेक योजना तो भराभर सागत होता.

प्राथमिक शाळाचं जाळं साऱ्या जिल्ह्यात नाहीं तरी साऱ्या तालुक्यात पसरलं पाहिजे. ह्या शाळाचं ध्येय केवळ अक्षरओळख करून देणं हें असून चालायचं नाहीं. शिक्षणाबद्दलच्या साऱ्या जुन्या कल्पना आपल्याला सोडायला लागतील. मनुष्यात उच्च नैतिक मूल्य निर्माण करण्याचं ध्येय ह्या शाळातून ठेवायला हवं. मनुष्य क्षुल्लक कारणासाठीं इतरांचे गळे कापायला उठतो; त्याच कारण त्याला शिक्षण मिळत नाहीं जे मिळतें तें योग्य दिशेने मिळत नाहीं.

“तुम्हाला अनुभव बराच दिसतो आहे कामाचा ! आता असं करा तुम्हीं तुमची योजना सविस्तर तयार करा. आपण इथले ४-५ मोठाले व्यापारी बोलावून त्याच्यापुढें ती ठेऊं. त्यांना ती योजना पटल्यावर पैशाना तुम्हाला कमी पडणार नाहीं.”

विनयच्या चेहऱ्यावर हर्षाच्या रेषा स्पष्ट दिसत होत्या. त्यानें आपल्या आकाक्षा आजवर दाबून ठेवल्या होत्या. आज त्याच्या गुणाचे चीज करणारा माणूस निघाला. त्याला कसा नाहीं हर्ष होणार.

“सत्य संकल्पाचा दाता भगवान् आहे. यानेंच आपल्याला आज इथें पाठवलं शेटजी.”

शेटजी उठले. जाताना मला नमस्कार करीत म्हणाले,

“बेन, तुमचा त्याग सर्वात मोठा आहे. परोपकाराच्या कार्यांत स्त्रियांचं प्रमाण फार थोडं. त्यांतही, सुशिक्षित नांव घ्यायला नको. आम्हीं मोठे भाग्यवान्—”

मी मध्येच म्हणालें, “ शेठजी, तुम्हीं व्यापाऱ्यांनीं मजुरी ३ आण्यांनीं उतरवली, यामुळें गरीबाचे किती हाल होताहेत.”

“ बेन तुम्हाला अजून अनुभव नाही जगाचा. ह्या मजुराना आवश्यक तेवढीच मजुरी दिली तर ठीक. ह्याना साडेचार नाहीं साडेआठ आणे उद्या मिळायला लागले तरी ह्याची स्थिती सुधरेल असं का वाटतं तुम्हाला ? हप्त्याचीं मजुरी हातीं पडते त्या दिवशीं गुत्त्यावर जाऊन पहा जरा. जिथे साडेचार आणे रोज जातो तिथेच आठ आणे रोज जाणार.”

प्रेमळपणें हंसून ते अभिवादन करून निघून गेले. त्याचें उत्तर मला कळले; पण वळेना मात्र. मजूर दारु पितात म्हणून मजुरी कमी द्यायची—इतका एकच उपाय आहे ?

दादा परत आला. मी झोपडीच्या दारात, चौकटीला हात देऊन शून्यपणें उभी होते.

“ काय उज्वलाबाई. सगळे व्यापारी सारखे नसतात, हें पटलं का ? हाताचीं सारीं बोटे सारखीं नसतात बर का ? ”

मी न बोलता उसासा मात्र टाकला. दादा गुणगुणत होता.

‘ नहि कस्तुरिकामोहः शपथेनविभाज्यते ’

“ दादा मला संशय वाटतो खरा. मागे तुला आठवतं का ? मारुति नी रामाच्या शेताच भाडण चाललं होत. आपण नथुमल-कडे गेलों. तो म्हणत होता, “ हे लोक लबाड असतात. पैसे देण्याची त्याची नियत नसते. नी आज शेठजी म्हणतात मजुरी वाढवली तर ते दारू पितील. ’

“ ही सारी कळकळ किती वरवरची वाटते. जपून रहाशील तर बर ! नाहीतर ” मी माझे शब्द अपुरे ठेवले; आणि तेथून निघून आलें.

माझ्या मनातला किंतु काहीं केल्या जाईना. संध्याकाळ-पर्यंत असाच वेळ मी काढला. घटकाभर वस्तीत तेवढी तें प्रकरण विसरलें.

सूर्याचीं सोनसळी किरणें लुप्तप्राय होत होतीं. थंडी वाटूं लाग

ल्यानें मी अंगावर शाल लपेटून बाहेर आले. झोपडीच्या चार भिंतींत अंतरात्मा गुदमरल्याप्रमाणे मला वाटत होते.

बाहेरच्या वातावरणात आल्यावर मनाला जरा शांत वाटले. मी आश्रम सोडून बाहेर आले. शक्य तितक्या वेगाने दोन अडीच मैल फिरल्यावर विचार करण्याइतका थंडावा डोक्याला वाटू लागला. मी परत फिरले. आपला वेग कमी केला.

त्या दिवशीं मला अस्पष्ट कल्पना आली कीं ह्यापुढे आपल्याला आश्रमात स्थान नाही. दहा-वीस शाळा काढून चालवल्यानें समाजात जागृति नी सुधारणा होते. क्रांति होत नाही. प्रचंड उलथापालथी व्हायच्या तर त्यासाठीं साधनेंही प्रचंड लागत असतील.

हजारों वर्षे समाजाला चिकटलेली ही अमानुष रूढि ही जन्माला आली कशी नी इतकीं शतके जगली कशी ? हिंदूसमाज पुराणप्रिय अदूरदर्शी म्हणून का ?

तसें म्हणावे तर बुद्धासारखा एक क्रांतिकारक हिंदुसमाजात निर्माण झाला. त्यानें हिंदुस्थानातून हिंदूधर्म नामशेष करीत आणला. त्यावेळीं हिंदू समाजाची पुराणप्रियता कुठे गेली होती ? आणि शंकराचार्यानीं पुनश्च हिंदूधर्माची सस्थापना केली; पण तो धर्मही वैदिक धर्मापेक्षा मूलतः भिन्न असा तिसराच धर्म नव्हता का ?

कृष्ण, बौद्ध, शंकराचार्य—ह्या विभूति कालाच्या लाटाने आल्या आणि गेल्या

मग ह्या व्यर्थ भ्रमात मी का फसून रहावे ?

माझ्या अंतःचक्षूसमोर विनय स्पष्ट उभा राहिला.

‘ विनयसाठीं ! केवळ विनयसाठीं !! ’

विनयसाठीं ? विनयसाठीं स्वतःशीं प्रतारणा मी करूं शकेन ? स्वताची अशी वंचना कुठवर करिता येईल—आणि करावी ?

...धनिक वर्गानें आमचा आश्रम यशस्वी करण्याचा विडा उचलला होता बहुधा. चार दोन दिवसात कुणीना कुणी भेट देऊन जाई.

दादाच्या निरनिराळ्या योजना तयार होत होत्या. शाळा त्यांत प्रमुख. थोड्या प्रमाणावर औषधालयें आणि विहिरी खोदणें, त्याहूनही थोड्या प्रमाणावर देवालये बांधणे—जुनीं देवालये जुने पाणवटे मोकळे करण्याचा प्रश्न पूर्णपणे मागे पडत होता.

मी ह्या योजनात यथातथाच सहयोग देत होते; कारण. .

माझे मन वर्स्तींत अधिकाधिक रमूं लागलें. माझ्या भविष्याची नाव शीड तुटून वाऱ्यावर भरकटणार असे मला वाटू लागलें होते.

अशा खिन्न मनःस्थितींत वर्स्तींतल्या गरीब लोकांच्या सुख-दुःखाच्या कहाण्या ऐकून मी स्वताच्या चिंता विसरून जाईं. ह्या प्रचंड मानवताखडाला कुठे आहे भवितव्य ?

लढाईत लढणाऱ्या सैन्याची स्थिती याची. आजची भाकरी आज खा—उद्याचे गुपित उद्याच्या पोटात राहू द्या.

आणि त्याच्या त्या प्रचंड दुःखक्लेशाकडे पाहिले म्हणजे मला माझ्या दुबळेपणाची लाज वाटे, मी उत्साहाने, त्याच्यातील एक होऊन त्याच्या दृष्टिकोनातून जग पहावयाचा प्रयत्न करीं.

नव्या शाळाची योजना तयार झाली. मी सहज त्याबद्दल वर्स्तींत बोलले. वर्स्तींत शिक्षण सक्तीचे करवून घ्यावें असे बेत चालले होते. स्त्रीपुरुषांनीं माझे म्हणणें २-३ वेळा ऐकून घेतले. नंतर मात्र त्याची चर्चा सुरू झाली.

शिक्षण उपयुक्त आहे. आवश्यक आहे. फुकट विद्या देणारीं माणसें परोपकारी असलीच पाहिजेत. सर्व सर्व त्यांना मान्य होते. परंतु शिक्षणाची सक्ती—बहुतेक सर्व त्याच्या विरुद्ध होते.

“बाई आमचीं पोर सगळा दिवस काम करतात. पोरं संभाळतात. बापाला भाकरी पोचवतात. गुर राखतात.”

‘नी उपास पडायला लागले तर भीकही मागून आणतात’ एक फटकळ बाई हंसून म्हणाली.

“हो ग ? पोरं भीक मागायला पाठवता ? मला नवीन होती ही गोष्ट.”

“मजुरांचीं पोर नाहीत सहसा जातबाई; पण सफाई करणाऱ्या महारांचीं नेहमीं जातात.”

“ शाळेंत मुलाना पाच ते आठ वर्षापर्यंतच रहाव लागेल. ”

“ तीन वर्षे पोरं पोशील कोण ?... ” त्याचे सगळें जग वेगळें. त्याचा दृष्टिकोण अगदीं दुसऱ्या ध्रुवावर. तिथें प्रत्येक प्रश्न पोटा-पार्शीच येऊन अडके.

मला वाटूं लागले. जग मिळवून खाण्यासाठीं जन्माला येतें नी त्या धडपडींतच मरते. सौंदर्य, कला विद्या, ही सारी रिकाम-पणाची कामगिरी !

त्याग, धर्म, उदारता साधुता, भरल्या पोटावर उचललेला बेलभाडार—का लष्करच्या भाकरी ?

जाणीव

१८

“ अशी अनाथासारखी काय बसली आहेस इथे ? ” ओंजळीं-तील फुलें माझ्या पदरांत ओतीत विनय म्हणाला.

जानेवारी संपत आल्याने थंडी ओसरली होती. शुक्लपक्षातल्या चंद्राचें चादणे बाहेरच्या वनश्रीबरोबर सौंदर्याची बहार लुटीत होते. वातावरण शांत—निस्तब्ध. त्या निस्तब्धेतलें मूक सगीत किती मधुर होते. निसर्ग आणि मानव ह्यांच्यात बसणारे अन्योन्य संबंध मनाला स्पष्ट प्रतीत होते. सृष्टीची चित्तवृत्ती धीरगंभीर परंतु काहींशी विषण्ण होती—प्रियकराच्या स्कंधावर मस्तक विसावून त्याच्या वियोगाशकेने आकुल होणाऱ्या दयितेसारखी.

माझ्या मनात न जाणे कसला खेद अथांग भरला होता. बाहेरचे मृदु—विरल मेघपटलामुळें मृदुतर चादणेंही माझ्या मनातील खेद बाहेरच्या जगाला प्रकट करून दाखवील, अशी शंका सूप्त मनाला होती कीं काय कोण जाणे, बाहेर जाऊन बसण्याची कल्पनाच मला पटली नाहीं. झोपडीच्या बाहेरच्या झांपरीत आरामखुर्चीवर मी पडलें होतें. वरून सर्व शांत भासत होतें. पण आंत मात्र जोराचे प्रवाह सुरू असावेत, कारण मला अतिशय अस्वस्थ वाटत होतें. आज मला तीव्रतेनें अश्रू गाळ-ण्याची इच्छा झाली होती.

इतक्यात विनय तेथें आला...

—मी त्याच्या प्रश्नाला उत्तर दिलें नाहीं. तोंड उघडून बोल-
ण्याची इच्छा नव्हती मला. काहीं दुःखेच अशीं असतात कीं
त्यांना वाचा नसते. ओठाच्या उंबरठ्यावर तीं अडून पडतात.

जाईच्या फुलाचा सुगंध दरवळला. किती गोड, किती कोमल !!
त्या सुवासानें न जाणे माझ्या हृदयवीणेची कुठली तार छेडली.
मी एकदम दचकलें. माझे अंग शहारले. डोळ्यात आसवें
गोळा झालीं.

विनय स्तब्ध उभा होता. आमच्या हृदयाचे स्पंदन अजूनही
एका तालात बसत होते का ? माझ्या मनोयातनाची त्याला कल्पना
होती का ? माझ्या हृदयात पेटलेली एकलेपणाची आग त्यालाही
जाळीत होती का ?

ते मला माहीत नव्हतें, नी समजणेंही शक्य नव्हतें. विनयची
वृत्ति बरीचशी अतिमानुष होती; निदान माझ्या मनाचा तसा
ग्रह होता. आश्रमात आल्याला मला आज नऊ-दहा महिने होत
आले होते. माझ्या हृदयातल्या मृदु, यौवनसुलभ भावना मी
यशस्वी रीतीनें लपवल्या होत्या. विनय आणि मी प्रथम दोन
कुड्या एक प्राण, असे साथी होतों. हळुहळू ही परस्पर संनिधना
नष्ट होत गेली. माझ्या विचाराचे सूर निराळ्या दिशेनें वाहूं
लागले. आणि आता तर त्याच्या कार्याकडेही मी उदासीनपणे
पहात होते. गेल्या महिन्यात आश्रम माणसानी गजबजला होता.
नवनव्या व्यक्ती नित्य येत आणि जात. रोज नव्या योजना
तयार होत. परंतु मी आवश्यक तितकेच सहकार्य देई. बाकीचा
वेळ वाचनात किंवा वस्तींत घालवीं. आश्रमात येताना बरोबर
आणलेला उत्साह कधींच संपला होता. दलितांच्या उद्धाराची
भाषा माझ्या मुखात तर काय हृदयातही उरली नव्हती. कारण—
उद्धाराची भाषा दुसऱ्या व्यक्तीबद्दल बोलता येते. स्वताबद्दल
नाहीं. वस्ती आणि वस्तींतली सुखदुःखें माझ्या जीवनातला भाग
झालीं होती.

माझी उदासीनता अलिकडे जाणवूं लागल्यामुळें कीं काय गेल्या आठवड्यापासून विनय पुनश्च माझ्याकडे आकर्षित होत होता. तो दिवसातून तास दीडतास माझ्याशीं सहज गप्पासाठीं येऊन जाई. पण—आमच्यात एक अतिशय जाड पडदा निर्माण झाला होता. किंवा त्याच्या हृदयात डोकावून पहाण्याइतकीही जीवनशक्ति मला उरली नव्हती...

“फिरायला चलतेस.” मी उठून उभी राहिलें. पायात चपला अडकवल्या.

“आई मी दादाबरोबर फिरून येतें ग.”

“फार वेळ नका बाहेर राहू अं !”

रस्त्यातही आम्ही निःशब्द होतो. विनयचा सहवास मला पाहिजे होता, आणि नकोही होता. मला आठवण झाली. तीन महिन्यापूर्वी मी व डॉक्टर वस्तींतून उशीरा परतलों. डॉक्टराची चादर अगाभोंवतीं लपेटताना विनयची आठवण मला किती तीव्रतेने आली होती. आज विनयबरोबर असूनही माझ्या मनात दोन परस्पर विरोधी भावना निर्माण झाल्या होत्या.

ह्या अर्धजागृतींत आम्ही किती वेळ फिरत होतो कोण जाणे. अखेर विनूच्या शब्दानीं मी जागी झालें.

“बसूं या का ह्या पुलावर आपण ?”

पुलाचे दगड दंवानें ओलसर झालेले होते. त्याच्यावरच आम्ही दोघें जाऊन बसलों.

“उज्वल, तुझी मनःस्थिती आजकाल इतकी विषण्ण का आहे ?”

“खरं ? मला तर नाहीं माहीत.” मी स्मित करीत उत्तरले.

“अशी प्रतारणा करून भागेल असं वाटतं तुला ? मी आज कित्येक दिवस पहातों आहे. तुझा बोलका हंसरा स्वभाव अजिबात लोपल्यासारखा वाटतो. तुझी वाद घालण्याची आवड निमालेली दिसते. तुझ्याभोंवतीं चाललेल्या खळबळीचा तुला स्पर्शही होतो किंवा नाहीं ह्याची मला शंका वाटते.”

“बराच वेळ मिळतो तुला आजकाल.” मी विनोदानें म्हणालें.

थट्टा नव्हे ही उज्वल. आपल्याला अजून हिमालय ओलाडा-यचा आहे. द्रौपदीप्रमाणें तूं तर पायथ्याशींच थकायला लागलीस. इतकेंच नव्हे तर तू स्वताच्या मनाला कसलाही बाध घालण्याचा प्रयत्न करीत नाहीस. मनाला अनेकदा उदास वाटतें. नाही असें नाही. आपले कार्य हिमालय उल्लंघण्याइतके नव्हे अधिक कठीण आहे परंतु धैर्य धरून विपत्तीचा सामना केला तरच तरणोपाय. ”

“ तूं धर्म आहेस साऱ्या विपत्तीला तोंड द्यायला. द्रौपदीचं काय—ती मार्गातच खलास व्हायची. ”

“ तुझ्या निराशेत कडवटपणासुद्धा आहे उज्वल. ”

“ दुसरं काय होणं शक्य आहे ? गेल्या महिन्यात माझ्या डोळ्यानी जीं करुण दृश्ये पाहिलीं ऐकलीं त्यानीं माझं हृदय हलून गेलंय. ह्या करुण-निवृण दारिद्र्यात निर्विकार मनानें फिरण्याइतका वेदातीपणा माझ्या अंगात नाही. माझ अंतःकरण पिळवटून येतं. ”

“ तो वेदात आमच्याही अंगात नाही म्हणूनच आश्रम जन्माला आला ना ? ”

“ मला शका वाटते. आश्रम जन्माला येण्याचें कारण तुम्हाला वाटणारी सहानुभूति नाही—तर सत्याच्या—न्यायाच्या बाजूने लढण्याचे तुमचे तत्त्व आहे. ”

“ न्यायासाठीं जो सर्वसग परित्याग करतो, त्याला अन्यायाची चीड आणि दलितावद्दल सहानुभूति नसते असें म्हणजे म्हणजे धाष्टर्य आहे उज्वल. ” तो जरा तीव्रपणे म्हणाला.

“ फरक सूक्ष्म आहे. पण तोच महत्त्वाचा आहे विनू. तुझ्यामते अस्पृश्यता म्हणजे सामाजिक बहिष्कार. ह्या बहिष्काराचे मूळ एक पुरातन अन्याय रूढि. ही जाचक रूढि तोडायला तू सर्वत्याग करायला तयार.

हेच चित्रही दहा महिन्यापूर्वी माझ्याही अंतःपटावर होते. आज—आज मला नाही पटत हें. दलितांचीं दुःखं सामाजिक बहिष्कारानीं निर्माण झालीं नाहीत. आणि ह्या बहिष्काराचीं पाळं-मुळं खणून त्याचं परिमार्जनही व्हायचं नाही. ”

“ म्हणजे अस्पृश्यता खणून काढायचे आमचे प्रयत्न बालिश आहेत तर ! ”

“ असं मी कसं म्हणू ? आपल्या शत्रूंनीं वेळोवेळीं ह्या रूढीचा उल्लेख करून आपल्याला हिणवलं आहे. तेव्हा आपल्या शत्रूच्या हातचं एक हत्यार बोथट करायला त्याचा उपयोग होईल येवढेच.

“ तुला असं कसं म्हणता येईल. शत्रूची जिव्हा बोथट करणं येवढंच नैतिक मूल्य आपल्या त्यागाला असेल तर मी राष्ट्राला तेवढ्यासाठीं त्याग करायला सांगणार नाहीं. परंतु अशिक्षित बहुजन समाजाला सुशिक्षित करण्याच पवित्र कार्य आज आमच्या शिरावर आम्ही घेतलं आहे.

“ दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुष ” असें अभिमानाने म्हणण्याचा हक्क आम्ही दलिताना देतो आहो. स्त्रियांना आणि अस्पृश्यांना आमच्या बरोबरीने हक्क देण्याची आमची इच्छा आहेच. परंतु ते हक्क त्यांना उपयोगिता यावेत म्हणून ना हा सारा खटाटोप ? ”

“ हं ! आणि मार्ग काय ? थोडीं देवळं बाधणं, काहीं विहिरी मोकळ्या करणं, प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार करणं, जणू स्पृश्य देवळात जातातच दर्शनाला ! सारे मराठे ब्राह्मण वेढाळातच पाणी भरतात. आणि आजही अस्पृश्यांना पाणवटे उघडले तर आपलीं पोटाचीं कामं सोडून ते हा हक्क बजावायला शहरात जाणार आहे ? अस्पृश्य अस्पृश्य आहेत म्हणूनच जणू त्यांना स्वच्छ रहाण्याची जरूर आणि प्राथमिक शिक्षणाचे महत्त्व. तुमचा बहुतेक शेतकरी वर्ग कुणबी-माळी अशिक्षितच आहे विनय.

हें जें थोडंसं कार्य सुरवातीला होत होतं, त्याच्यावरही बोळा फिरवायच्या युक्त्या सनातनी काढतातच आहेत. परवा मारुतीच्या देवळाचा कोणशिला समारंभ तुम्हींच करवलात ना ? अस्पृश्यांना स्वतंत्र देवालय बांधून देऊन का अस्पृश्यता नष्ट होणार आहे ? ”

“ तुझ्या विचारात जबर विकृति निर्माण झाली आहे. तुला

जिकडे पहावें तिकडे ताबडी चिधीच दिसते आहे. डॉक्टरशीं तुझी वाढू पहाणारी मैत्री त्याला कारण नाही ना ? ” तो उद्वेगानें म्हणाला.

मला त्याच्या शब्दांचे आश्चर्य वाटलें. डॉक्टर व मी विचार-विनिमय करीत असूं पण त्याच्या विचारामुलें माझे ‘मस्तक विकृत होत असल्याची’ मला कल्पनाही नव्हती. मी क्षणभर तीक्ष्णपणे त्याच्यावर नजर रोखून म्हणालें,

“ कोण जाणें माझे मस्तक विकृत होतें आहे का तुमची नजर दूषित ! गरीबांना पिळून काढणारे अत्याचार तुम्हाला आज दीड वर्षांत दिसूं शकले नाहीत. दुधावाचून तडफडून मरणारीं त्याचीं पोर—पोर दवाखान्यात आल म्हणजे त्याचं पोट दाबून पहाणार तुम्ही. त्याचं ते झुरळ्या पडलेलं शरीर, बाक आलेली हाडं, गारगोऱ्या झालेले डोळे—‘ मुडदूस ’ तुमचा डॉक्टर म्हणणार नी ‘ काली फॉस ’ च्या गोळ्या देणार. तुमच्या मद्दड डोक्यात येतं कारे—कीं कॅल्शियमच नव्हे तर सारींच जीवनसत्वं त्या निरपराध बालकाला पारखीं आहेत ?—कीं त्याच्या अभागी आईला पोटभर साधी भाकरी मिळत नाही. कीं पोर धड दहा दिवसाचं होत नाही तों चार आण्यासाठीं ती धडपडत मजुरीला बाहेर पडते, आणि भिकार अपुरं अन्न आणि अतिश्रम ह्या जोड-गोळीमुळं तापानी तिच्या अगात घर केलेलं असत. तुमच्या त्या ‘ कालिफॉस ’च्या चार गोळ्यानीं तें पोर जगेलसं तुम्हाला वाटतं. कोणाची दृष्टि विकृत आहे विनय, माझी कीं तुझी ? मी तर म्हणतें उगीच औपध देण्याचे श्रम तुम्हाला...नी त्यातून निष्पन्न काय होणार ? तुम्ही मोठाले पुढारी बनणार, तुमचे शेटसावकार औदार्याचे झेडे मिरवणार. ”

माझा कंठ दाटून आला. जीं अनेक हृदयविदारक दृश्यें मी पाहिलीं होतीं तीं माझ्या नजरेसमोर धावूं लागलीं.

ह्या मानवी यातना काय तात्त्विक चर्चेचा विषय होऊं शकत होत्या ? नीति आणि जीवन. विश्वामित्रांनीं मागाच्या घरांतून

कुठ्याची तंगडी चोरून आणून खाली होती. आणि शेजारच्या शेतातून चार मुठी तुरीच्या शेंगा आणून खाल्याबद्दल वस्तीतल्या दोन मुलाना पाच पाच फटक्यांची शिक्षा झाली होती.

धनुर्वाताचे इंजेक्शन फार महाग म्हणून एक ऐन उमेदीचा तरुण, आपल्या वृद्ध पितरांना आणि दोन अल्पवयी पोरांना स्वताच्या नशिवाची परीक्षा पहायला सोडून इहलोकातून परागंदा झाला होता.

शेतात काम करीत असताना साप डसून एक प्रौढ स्त्री, डॉक्टर वेळेवर न सापडल्याने जिवाला मुकली होती.

अशीं किती—किती दृश्ये होती. तीं मला दिसत, माझा जीव तळमळे; हीच माझी विकृति ?

मला एकदम कोरडा हुंदका आला. दोन्ही हातांनी तोंड झाकून मी हुंदके आतच दाबण्याचा प्रयत्न करीत होते.

विनयचा हात माझ्या खाद्यावर मला जाणवला. मला विजेचा झटका बसल्याप्रमाणे वाटले. माझे हुंदके थांबले. कुठल्यातरी तिरस्करणीय वस्तूच्या स्पर्शाने मनाला जी शिसारी येते तीच मला आली. मी उडी मारून उभी राहिले.

“उशीर झाला. आई वाट पाहील.” विनयच्या उत्तराची वाट न पहाता मी चातू लागले.

प्रत्यावृत्ति

१९

सकाळीं जागी झाले तों उन्हे आलीं होती. डॉक्टर आत येत विचारीत होते.

“काय तार्ई प्रकृति तर ठीक आहे ना ?”

मी चटकन उठून बसले. विनयचे कालचे शब्द मला आठवले. डॉक्टरांच्या सहवासाने माझा मेंदू विकृत होत होता तर ! मला हसूं आले.

“प्रकृतीला काय झालंय बुवा माझ्या ?”

“ काय झालंय ! आई ह्याची प्रकृति अलीकडे जरा घसरलीशी नाही वाटत का ? ” मला उठवायला आत येणाऱ्या आईला त्यांनी प्रश्न केला.

“ तुम्ही म्हटलं तर घेईल ऐकून. माझं म्हातारीचं कोण ऐकणार ? सान्या दिवसरात्र जिवाचं रान करून वस्तींत हिंडता सारीं. आणि ही तर मनाची हलकी. रात्ररात्र नीट झोप नाही येत. म्हटलं तर म्हणते ‘ आई गाद्यागिरद्या सगळ्यांच्या भाग्यांत नसतात बरं का ? ’ ”

मी तोंड धुकून आले. आम्हीं चहा घेत असताना आईने पुनश्च माझ्या प्रकृतीचा विषय काढला. तिच्या मनाला डाचतच होता तो फार दिवसापासून.

“ तुमच तोंड ह्या वेळेलाही उतरलेलं दिसतयुं ताई. ताप तर नव्हता काल ? ”

“ कसलं काही तरी घेऊन बसला आहात. ताप यायला झालंय काय मला ? खाते-पितें उड्या मारते. ”

आईने केवळ उसासा टाकला. डॉक्टरही त्या वेळीं बोलले नाहीत. परंतु त्यांना माझे शब्द पटले नसावेत. संध्याकाळीं ते ‘ तापमापक ’ घेऊन आले.

“ ९९.५ ”

“ मग निजं अंथरुणात आता ? नी खायला काय देणार ? साबूदाणा ? ” आईकडे वळून खोटेच कण्हत म्हणाले.

“ डोकं दुखतयुं ग. आई-आई गऽऽ ”

माझ्या त्या कण्हण्यांनीं आईलासुद्धा हंसू आले. तिनें अंथरुण पसरून मला निजायला लावले.

मला मनापासून शरम वाटली. साठ वर्षांची माझी वृद्ध आई, माझी सुश्रूषा करणार नी मी ‘ ९९.५ तापात ’ निजून रहाणार. ”

“ कोयनेल द्यायचं का डॉक्टर ? ”

“ नको आई. त्याचा ताप श्रमाचा आहे. ” आई माझ्या उशाशीं हरिविजय घेऊन बसली.

मी डॉक्टरना म्हटलें “ श्रम कसले डोक्याचे ? ”

‘ डोक्याचेच ! ’ काहीं क्षण ते स्तब्ध होते, नंतर म्हणाले, “ तुमच्या विचारशक्तीवर विलक्षण ताण पडतो आहे सध्या. तुम्हीं धैर्याने त्यातून पार पडण्याचा प्रयत्न करता आहा ताई. पण मला वाटतं शरीराचा अंतं पहाणंही बरं नाही. ”

मी क्षणभर थाबले. माझ्या मनोभूमीचे समरागण बनवणारे परस्परविरोधी विचार पुनश्च एकत्र जमत होते.

“ उपाय काय डॉक्टर त्याला ? होकायंत्र हरवलेल्या होडी-सारखी स्थिति झाली आहे माझी. दिशा समजत नाहीत. कुठें जावें कळत नाही. ”

“ मानवी आयुष्यात असे प्रसंग अनेकदा येतात. जुने स्तंभ पोखरून कोसळायला लागतात. नवीन चटकन हातीं येत नाहीत. परंतु अशा प्रसंगां भावनावश होऊन चालत नाही. ”

“ मनुष्याचे जीवन भावनेवर असत. भावना बोलावल्यानं येत नाहीत. थाबवल्यानं थाबत नाहीत. त्यातून माझं मन दुबळं आहे. क्लेश मला काढवत नाहीत; दुसऱ्याचे पहावत नाहीत. ”

“ तुमच्या मनाची खळबळ—तिची खोली मला अजमावता येते. पण ह्या खळबळीचे कारण केवळ क्लेश नाहीत ताई. त्याचीं मुळे पुष्कळ दूरवर आहेत. ”

पायात काटा मोडल्याने क्लेश होतात; आपण सुई घेऊन तो काढून टाकतो. परंतु एकाद्या वेळीं जंगलात रस्त्यावर काटा मोडला आणि तो काढायला सध्या तरी साधत नाहीं असं वाटलं म्हणजे मनाला जी अस्वस्थता येते ती जास्त त्रासदायक, प्राणघेऊ असते.”

डॉक्टराचे शब्द मला एकदम पटले. अगदीं हीच कल्पना माझ्या मनाला शल्यासारखी वाटत होती.

माझ्याभोंवती क्लेश होते—यातना होत्या. त्या दारुण यातना-पेक्षाही, ‘ जग असेच चालायचें, अन्याय असेच व्हायचे. निदान मी दुःख लेशभर कमी करूं शकत नाहीं ’ अशी असहायतेची भावना माझ्या हृदयात डोकावली म्हणजे माझे हातपाय गळून जात.

मला मिळालेला पहिला हुकूम म्हणजे वस्तींत जायची बंदी.

“ माझं काम कोण करील ? ”

“ जाऊं द्या झालं. पसतीस कोटी हिंदुस्थानचं आपल्या व्यक्तिगत त्यागावाचून अडून पडेल, अशी खोटी कल्पना नका करून घेऊ. ”

“ प्रत्येकांनीं असं म्हटलं म्हणजे झालं. नी तुम्ही कशाला आलांत ह्या मार्गाला ? ”

“ लोककार्यासाठीं नाहीं. स्वतःच्या समाधानासाठीं. कोणाला कशाचं वेड कोणाला कशाचं—तसं माझ एक वेड आहे हें. उद्या मी कार्यक्षेत्रातून उठलों तर नवे वेडे येतील पुढे. ”

डॉक्टरांचे विकृत विचार !! असतीलही. नाहीं कोणी म्हणावे ? जगापेक्षा त्याचा दृष्टिकोण निराळा होता ना ? मला त्यात नाविन्याची प्रसन्नता प्रतीत झाली. त्याच्या विचाराला नव्हती त्यागाची घाण न आकाशेची दुर्गंधि ! अशीच वेडीं माणसं जगाच्या कल्याणाची चिरस्थायी कार्ये करून जातात.

माझी जरा खालावलेली प्रकृति, मनाचा मावळलेला उत्साह, आणि डॉक्टराच्या मनाचा विक्षिप्त नवेपणा ह्यामुळें माझी त्याची घसट चटकन वाढली.

शिवाय, मनात कुढल्यानं तुमचं दुखणं वाढेल. येतील ते बरे वाईट विचार ओकून टाकीत जा. ’ हा त्याचा सल्ला मी तात्काळ उचलल्याने आमचा विचारविनिमयही बराच होई.

...“ मेडिकलचं शेवटचं वर्ष होतं माझं. सत्याग्रहाची हाक ऐकली नी बाहेर पडलों. ”

“ पश्चात्ताप नाहीं वाटला तुम्हाला ? तेवढें वर्ष पदरात पडते तर—”

“ उडी मारून आत पडणारे, पोहायला शिकतात. एक वर्ष पुरं करूनच काय दिवे लागणार होते. माझ्या कामापुरतं ज्ञान मला आहेच M. B. B. S. होऊन प्रॅक्टिस केली असती तर पैसा मिळाला असता. पण तोही दैवाचाच भाग आहे.”

“ गरीबाना मदत करायला अधिक सोपं गेलं असतं.”

“ स्वप्नं आहेत तुमचीं हीं. पैशाच्या मागं लागलेला मनुष्य गरीबाना तेव्हांच विसरून जातो. शिवाय इंग्रजी शस्त्रक्रियेची साधनं नी उपचार इतके महाग आहेत कीं प्रॅक्टिसच्या मागे लागल्याविना कुठल्याही डॉक्टरला गरीबाची सेवा करणं शक्य नाही. ”

...“ सत्य-अहिंसा हीं मृगजळासारखीं आहेत. धरायला गेल कीं पुढें पुढे सरकतात. ”

माझ्या जखमेला हात लागल्याप्रमाणें वाटलें मला. मी आर्तपणानें म्हटलें.

“डॉक्टर, जीवनाचीं मुळ अशीं खणून नका काढू. तुमच्या सारखेंच मलाही वाटूं लागत कधीं कधीं. पण हीं मुळं आपण नष्ट केलीं तर मानवी समाजाची धारणा कशी होईल ? ”

“ खरं आहे तुमचं म्हणणं. ह्याच विचारात मी गेले कित्येक महिने नष्ट केले आहेत; आणि डोक्याचे स्क्रू ढिले असल्याची कीर्ति कमावली आहे. ”

“ गतानुगतिकाचं जाऊ द्या. मी नव्या दृष्टिकोणांनीं पहायला सदा तयार आहे. पण तो बुद्धीला पटायला पाहिजे. ”

ते मृदुपणानें म्हणाले, “ काय पटत नाही तुमच्या बुद्धीला ? निर्मैळ सत्य अशी काहीं वस्तू आहे अस वाटतं का तुम्हाला ? ”

“ जीवनाकडे पाहिलं म्हणजे नाही आढळत. पण म्हणून तें मूल्यच नष्ट करता येईल का ? ”

“ तें मूल्य नष्ट करण्याची काय आवश्यकता ? त्याची व्याख्या बदलायला पाहिजे. आणि बरोबरच हेंही लक्षात ठेवायला पाहिजे कीं जशी जमीन तशीं फळं धरतात. ज्या समाजात कोणतेंही पाप अंधेरात पचूं शकतें, तो समाज सत्याचीं रोप उगवूंच शकत नाही. त्या गोड वेलाना कडू शेंदऱ्याच लागतील ध्यानात ठेवा. ”

“ केवढं कडू सत्य आहे हें. ” मी उसासा टाकीत म्हणालें. “ तुम्हाला आठवतं का ? मला वाटतं तुम्ही बनारसला गेला

होतात. तुमच्यामागे एका पाटलाच्या घरावर दरवडा पडला. त्यात आठदहा मंडळी पकडली गेली. दादाचें दोघावर वजन होतें. त्यानीं गुन्हा कबूल केला. ते चार-चार वर्षांसाठीं गिट्टी फोडायला गेले. नी त्याचा नायक हायकोर्टापर्यंत भाडून सुटून आला. ”

“ अशीं अनेक उदाहरणें दाखवता येतील, अहिंसेची तीच अवस्था. ”

आपण अहिंसेच्या तत्त्वामागे लागून सत्याग्रह थाववला. माझ्या मनाला मागचें खरकटं काढताना असंच वाटायला लागलं. ...पण मी स्त्री आहे म्हणून म्हणा—किंवा भेकड म्हणून म्हणा. रक्तपाताला माझं मन घेत नाही. ”

“ अहिंसा हा शब्द मुळीं नकारार्थी आहे. त्या अहिंसेला स्वताचा रंगरूप काय असणार अशा वेळेला. ”

“ महात्माजींची व्याख्या तर अतिव्यापी आहे. दुसऱ्याच्या मनाला दुःख देणारी ती हिंसा. आणि ही हिंसा ज्यात नाही ती अहिंसा ” डॉक्टर हंसत म्हणाले.

“ येवढी अतिव्याप्ती सोडली, आणि ‘परस्परांच्या सहाय्यानें सामाजिक जीवन सुखकर करणारी’ ती अहिंसा म्हटली तरी ह्या अहिंसेलाही आपल्या जगात वाव दिसत नाही. ”

“ पुन्हा ज्याच्या हातात शस्त्र आहे त्याला ते म्यान करतां येईल. ज्याच्या हातात सत्ता आहे; तोच तिचा सदुपयोग करील.

“ बुद्धाने अहिंसेचा संदेश दिला, पण त्या संदेशाचें सौंदर्य उदारता अशोकालाच सिद्ध करता आली. त्यालाच असेतुहिमाचल शांति प्रस्थापित करता आली. ज्या जनतेच्या हातीं कोणतीही सत्ता नाही—जिच्यावर नित्य नवे अत्याचार होतात, आणि हे अत्याचार सोसून घेणें हेंच जिचें जीवन, त्या दुबळ्या जनतेला अहिंसेचा संदेश पोंचवण्यात काय अर्थ ? ”

“ सत्ताधारी आपल्या गुर्मीत आहेत. त्यांना मानवी हृदय नाही, नी समाजाची जरूरही नाही. ”

“ त्यांना मानवी हृदय नाही, हें मला मान्य आहे. परंतु

समाजावाचून त्यांचें चालणें शक्य आहे ही मात्र कविकल्पना आहे. मी म्हणतो ह्याचे घरकामाचे नोकर चार दिवस न आले तर कशी दुर्दशा होते ह्याची.

ह्यांना समाजाची आवश्यकता नाही; तर हे कारखाने, हा व्यापार, हा खटाटोप कशासाठी? नफ्याच्या एका एका पैशासाठी हे सत्ताधारी कसे अविश्रात श्रम करतात, हे तुम्ही पाहिले आहेत का कधी?

ह्यांना समाज नको तर हे कारखाने कोण चालवणार, आणि कारखान्याच्या उत्पादनाला गिन्हाइक कुठून मिळणार? ह्याची मिजास पैशावर चालते सारी. आणि त्या पैशाला समाजाच्या अस्तित्वामुलें मूल्य आहे तार्ई.

“हे त्यांना पटवायचें कसं? विजयनी मेमध्ये नथुमलला धडा दिला. पण तो किती अपुरा किती अयशस्वी.”

“त्याचें मुख्य कारण, अहिसेचे आपण माजवलेले देव्हारे. रक्तपात नसावा, कारण मनुष्याच्या दुष्ट वासना एकदा जागृत झाल्या म्हणजे तो कोणत्या थराला जाईल ह्याचा नियम रहात नाही. हिंदुमुसलमानाचे दगे म्हणे ह्याला साक्ष आहेत.”

आपल्याला समाजाचे सारे घटक सुखी करायचे आहेत. सर्वांना माणुसकीचे हक्क द्यायचे आहेत. गोबीच्या वाळवंटातून अन्नामार्गे सैरावैरा सुटणाऱ्या मोंगलाचे अनुकरण करायचे नाही.”

अशा चर्चेनंतर माझ्या मनातलें धुके पुष्कळसे निवळूं लागे. मनाला शांतता वाटे. पुढचा मार्ग अंधुक कां होईना दिसूं लागे.

...तार्ई मला वाटतें तुम्ही ह्यापुढें आश्रमात न रहाल तरच बरें.”

“मी माझ्या इच्छेने का आलें इथें?”

“आतापर्यंत सगळें ठीक होते. परंतु आता तार्ईच्या इथें रहाण्यात अर्थ नाही दिसत मला. घरीं गेल्यानं वातावरण बदलेल त्यांना हुशारी लवकर येईल...”

आश्रमात रहाण्याची निरर्थकता मलाही हळूहळू पटत होती.

अखेर ह्यापुढें काम घरीं राहून करायचे मी ठरवलें. आणि विनयच्या इच्छेविरुद्ध आश्रम सोडला.

—घरीं येताच मला एकाद्या अत्यंत त्रस्त करणाऱ्या स्वप्नातून जागल्याप्रमाणें वाटले.

पित्याचें प्रेम

२०

त्रयोदशीचा चंद्र माथ्यावर येऊन आपली किमयाकारी किरणे कार्लिंदीच्या सथ कृष्ण आणि विस्तीर्ण जलाशयावर अव्याहत ओतीत होता. त्या मधुर स्पर्शानें पुलकित झालेल्या यमुनेच्या श्यामल देहावर जललहरींचे रोमांच चमकून उठत होते. परतीरावर दूर क्षितिजाला भिडलेल्या काळ्याभोर राई—निशा वधूच्या खाद्यावरून खालीं ढळलेल्या शुभ्र पदराच्या कृष्ण किनारीप्रमाणें भासत होत्या. उजवीकडे पसरलेला रेलवेचा प्रचंड पूल धन्याच्या पायाशीं पडलेल्या कुऱ्याप्रमाणे दिसत होता.

त्या अकल्पित सौंदर्याच्या ऐश्वर्याने स्तिमित होऊन मी क्षणभर उभी राहिलें.

“खालीं उतरायचं आहे आपल्याला.” मागून मृदु आवाज आला. मी दचकून मागे पाहिले.

‘सामाळून ह’ सरस्वती घाटाची दरड अगदीं उभी असल्याने तोल चागला जपावा लागत होता. आमच्या बरोबरचीं मुले केव्हाच खालीं उतरून बोटींत बसलीं होतीं. आज सरासरी दीड वर्षांनंतर, यौवनात निर्माण होणाऱ्या सौंदर्योव्यादाचा माझ्या हृदयात उद्गम झाला होता. त्या मदात मला इतर कोणाचेंही अस्तित्व जाणवत नव्हतें, स्वताच्या पायावर माझा ताबा नव्हता. त्या उतारावरचा एक छोटा दगड किंचित सरकला आणि माझा तोल गेला. चटकन माझा हात दादानीं घट्ट धरला, आणि मला सावरून उभी केली. मी कृतज्ञतेने वर पाहिलें. चंद्राचीं रजत किरणें, त्याच्या रुपेरी केसावर चमकत होतीं. ते फक्त हंसले.

परक्या स्पर्शामुळें मला किंचित संकोच वाटला. मी आपला हात हळूच सोडवून घेतला. ते पुनश्च हंसले व म्हणाले,

“अखेर हिंदूच.”

आम्ही बोटींत बसलों. बरोबरच्या नोकरानें बसण्याच्या जागीं मऊ शुभ्र गाद्या पसरल्या होत्या. दादांनीं दोन चार उशा आपल्या हातीं मला ठीक करून दिल्या. “चल बस.”

त्या मादक वातावरणात त्या मऊ उशाचा स्पर्श मला अधिक उन्मादक वाटला. मी आवेगाने मस्तक खाली ठेवून टेकून मिटून घेतले. दादा पलीकडे मुलाशीं गप्पा मारीत होते.

‘कारे सिनू पोहता येतं का ?’

काहीं वेळाने त्यांनीं मला इंग्रजीत विचारिलें “आरामात आहेंस ना ?”

“एकाद्या राणी (feeling like a queen) सारखं वाटतंय.”

“कसं काय !”

“हें रजत आकाश, ही यमुना, ही बोट आणि ह्या शुभ्र मऊ उशा. जगात इतकं सौंदर्य असताना माणूस त्यागाच्या आणि कुरुपतेच्या मार्गे का बरं जातो ?”

“तूं इतक्या लहान वयात इतका गंभीरपणा कुठं शिकलीस ?”

“अनुभवाच्या शाळेंत !”

त्यांनीं माझा हात उचलून आपल्या हातात घेतला. आणि दुसऱ्या हातानें हुळवारपणे तो हाताळीत म्हणाले,

“तुझ्या हातावर तर अनुभवाची एक सुरकुतीही नाही. आईच्या गर्भांतून जितका मऊ मिळवला होतास तितकाच मऊ तितकाच सुंदर.”

मी उठून बसलें. दादाच्या चेहऱ्यावर पसरलेलें मार्दव पाहून मला त्यांच्याबद्दल आपुलकी वाटली. हृदयात कोंडून पडलेल्या विषादाला अजाणपणें मार्ग सापडला.

“अनुभवाचे चरे माझ्या मनावर पडले आहेत, हातावर नाहीत.”

त्यानीं उत्तर दिलें नाहीं. माझ्या भावनाचा ओघ आता वाट काढल्यावाचून रहाणार नाहीं. हें त्यानीं आत्मप्रचीतीनें ओळखलें असावें. त्याच्या बसण्याच्या पद्धतीवरून मी पुढें बोलावें ही त्याची अपेक्षा मात्र स्पष्ट होती.

“माझ्या आयुष्याचें गेलें दीड वर्ष मी दिसणारें जग सत्याच्या निकषावर घाशीत होते...”

“आणि त्यात तुझी निराशा झाली.”

“येवढेच नव्हे तर माझ्या जीवनाचा सारा ओघ बदलला. दोन वर्षांपूर्वी चार स्त्रियाप्रमाणें सुखी आयुष्य घालवण्याचा निश्चय केलेली मी—आज नागर तुटून गेलेल्या नौकेप्रमाणें प्रवाहाबरोबर जाते आहे. दोन वर्षांपूर्वी सहचराच्या हातात हात घालून जातांना मला स्वताबद्दल केवढा आत्मविश्वास वाटत होता ! आज तर जगात मी एकाकी आहे; येवढेच नव्हे तर जगातलीं सारीं मूल्यें मला विपरीत दिसायला लागलीं आहेत. चागलं—वाईट योग्य—अयोग्य सत्यासत्य कशाचीच व्याख्या मला करता येत नाहीं. आणि त्यापैकीं एक त्याज्य व एकच ग्राह्य अशी श्रद्धाही माझ्या मनात उरलेली नाहीं.”

त्यानीं सहानुभूतीनें—का मूक आशीर्वाद व्यक्त करण्यासाठीं?—आपला हात मस्तकावर ठेवला. मनाचा आवेग ओसरल्यानें मी मान उशीवर टेकली.

नाव किल्ला टाकून आता संगमाच्या जवळ आली होती. गंगेच्या पाण्याचा कलरव स्पष्ट ऐकूं येत होता. किल्ल्याच्या गंभीर पार्श्वभूमीमुळें नैसर्गिक सौंदर्याला एक अतीव शोभा आली होती.

मुलें पाण्यात हात घालून चाब-डुब करीत होती. त्या खेळांत त्याचें मन रंगून गेलें होतें.

आमची नाव संगमावर आली. नावाड्यांनीं वल्ही जमिनीला टेकून नाव थांबवली.

मुलें विचारूं लागलीं “दादा आम्ही खालीं उतरूं का ?”

“रात्रीच्या वेळीं पाण्यांत नाहीं उतरत हं.”

दादा मला म्हणाले “ ह्या संगमाकडे पहा. यमुनेच्या प्रवाहाची खोली केवढी—पाण्याचा साठा केवढा. ही भागीरथी—काहीं वितींनीं मोजता येईल इतकं हिचं पाणी खोल. पण आपल्या आवेगानें, धडाडीनें तिनें साऱ्या यमुनेचा प्रवाह स्तिमित केला आहे. हेंच सत्य—नव्हे वस्तुस्थिती तुला सगळीकडे आढळेल. तूं अनेक मूल्याचें मापन करण्याचा प्रयत्न करून अपयशानें निराश झालीस परंतु मूल्य मापण्याचा तुझा मानदंडच चूक असला तर ? ”

कोणी सागावे ? माझा मानदंड चूक असेलही. मी स्तब्ध राहिले...

...आम्ही घरीं आलों तों बारा वाजले होते. आई आमची वाट पहात ह्या कुशीवरची त्या कुशीवर होत होती. यमुनेच्या जलाशयावर प्रतीत होणारा गारवा तर इथें नव्हताच पण घराचे वातावरण कोंडल्याप्रमाणे मला वाटू लागले. मी येताच अंथरुणावर पडले.

दादाच्या शेवटच्या शब्दांनीं माझे मन पुनश्च मागे वळले. माझा मानदंड चूक असेल का ? उदासीनतेची निराशेची ही प्रगाढ छाया माझ्या जीवनातून नष्ट होईल का ?

तिच्याशीं युद्ध करण्याचे माझे बहुतेक प्रयत्न विफल झाले होते. घरीं अंथरुणावर पडून माझी प्रकृति थान्यावर येण्याचे चिन्ह आईला दिसेना त्यात डॉक्टरवाचूंची आई अत्यावस्थ असल्याचे पत्र आल्याने ते अचानक एक दिवस निघून गेले. जाताना त्यांनीं आईला बजावले “ आई चार दिवस बाहेर हवा पालटल्यावाचून ताईची प्रकृति सुधारणे शक्य नाही. तरी जमेल तितक्या लवकर त्यांना कुठें तरी न्या. ”

प्रथम मी आईच्या सांगण्याची उपेक्षा केली. मला कुठेंही जावेंसें वाटत नव्हतें. अशक्ततेमुळें शरिराला बळ नव्हते. उदासीनतेमुळें मनाला उत्साह नव्हता. असें कुठवर चालणें शक्य होतें. त्यामुळें काशीयात्रेला जाण्याच्या आईच्या बेताला मी अखेर संमति दिली. शक्य त्या सर्व ठिकाणासाठीं सगळ्या ‘ दादा

लोका 'चीं पत्रे घेऊन एक दिवस जास्त गाजावाजा न करिता आम्ही प्रवासाला निघालों.

मथुरा वृदावन हीं पौराणिक आणि धार्मिक स्थळें, दिल्ली आग्रा हीं ऐतिहासिक प्रेक्षणीय शहरें पाहून आम्ही प्रयागला आलों. ह्या प्रवासात मी घरच्या इतकीच विमनस्क होतें. आई सागेल तसे करायचें हा एक नियम बाह्य जगाचे आघात टाळण्यासाठीं मी केला होता.

बाबाचे एक मित्र इथल्या युनिव्हर्सिटींत प्रोफेसर होते. त्यांना महेशदादानें पत्र लिहिलें होते त्यामुळें त्यांनीं आम्हाला स्टेशनवर उतरवून घेतलें. अलाहाबादला आमच्या कार्यक्रमाप्रमाणें चार दिवसच आमचा मुक्काम होता. पण बाबाचे मित्र—त्याचीं दोन नातवंडे त्यांना दादा म्हणत —आईला म्हणाले.

“वहिनी ही आजारी पोर घेऊन म्हातारपणीं कुठे फिरता आहा. तिला बर वाटल्यावाचून तुम्ही इथून जाऊं नये असं मला वाटतं.”

आईच्या डोळ्याला पाणी आलें. तिचीं तीन मोठालीं मुलें होतीं. एकानेही तिला इतक्या आगल्याने बोलावले नव्हते. ती म्हणाली “जिथें मज्जला रहावंसं वाटेल तिथं मीही राहीन. माझं म्हातारीच काय—गगेत हाडं पडली तर बरच.”

दादा अतिशय प्रेमळ पण जरा एककल्ली गृहस्थ आहेत असें मला वाटलें. त्याच्या घरात माणसें चार. ते विधवा सूनवाई दोन नातवंडे. नानाना कधीं घरात गप्पा मारताना मी पाहिले नव्हते. मुलाचे कौतुक ते त्यांना लागणाऱ्या सर्व सुखसोयी देऊन करित, पण त्यांना जवळ घेऊन गोंजारण, कौतुक करणं हें त्यांच्या स्वभावाला अपरिचित होतें जणूं.

माझी मात्र पहिल्या दिवसापासून ते खूप काळजी घेत. माझे दुखणें मानसिक असल्याचा त्यांना अंदाज आला असावा पण त्याबद्दल त्यांनीं मला कधीं विचारलें नाहीं. भाषा भेदामुळेंही जास्त शब्दाना वाव नसे.

वर्तमानपत्र वाचून संपल्यावर मला तें आस्थेनें आणून देत आणि क्वचित माझीं मतेही विचारित. हरिजन उद्धारावरचीं माझीं मते ऐकून त्यानीं स्मित केलें होते.

हरिजनासाठीं मंदिरें काढून, शाळा बांधून त्यांना पाणवठे मोकळे करून, त्याचा उद्धार होणार नाही. ”

“...दलितांच्या उद्धाराचा प्रश्न त्यांच्या मीठ भाकरीचा प्रश्न आहे. ही समस्या धर्मानें उत्पन्न केली नाही, तर ती पंडित कसे सोडवणार ? तो प्रश्न सोडवण्याचें कार्य अर्थशास्त्रज्ञाचें आहे. ”

आज पंधरा दिवसांत मला पुष्कळ बरें वाटूं लागलें होतें. मनावरचे खेदाचे कवच फोडून यमुनेच्या सौंदर्यवेला हृदयाच्या अंतःप्रांगणावर जाऊन आदळल्या. मला वाटत होते.

“ ही मूकता सोडून खूप बोलावे. दादाना उठवून आणून आपली व्यथा स्पष्ट करून सागावी. ही आग ओकून टाकल्याने हृदयाची काहिली थाबेल...”

पूजा

२१

“ बहेनजी आपकी चिठी है ” म्हणून सोहन जेव्हा पत्र घेऊन आला तेव्हां मी पाचवारी पातळाच्या निःश्या खोवीत होतें.

तेथेंच आई स्नान आटोपून शिवलीलामृताचा अकरावा अध्याय वाचीत बसली होती. तिला हिंदी अन्न आवडत नसे म्हणून किंवा वहिनी विधवा त्याच्या हातचें कसें खावे म्हणून किंवा तिला ह्या घरात कोणाच्याच हातचें चालत नसावें म्हणून कसेंही असो ती रोज ह्या खोलींत शेंगडीवर खिचडी चढवी. त्या खिचडीचा वास आजही खोलीभर पसरला होता.

पत्र हातात घेऊन मी पत्ता न्यहाळला.

“ कोणाचं ग ? ”

“ विनूदादाचं ” मी पत्र फोडीत म्हटलें.

“ काय म्हणतो ? ”

“ पहातें. ”

पत्र बरेंच मोठें वाटल्यानें मी तसेंच ठेवलें. आणि केंस बाधून शातपणें वाचायला घेतलें.....

“ प्रिय उज्वल,

तुम्हाला इथून जाऊन महिना होऊन गेला. येवढ्या अवधीत तुझे एकही पत्र आले नाहीं. आश्रमाला इतक्या लवकर विसरशील असें वाटलें नव्हतें. असो.

तूं आश्रम सोडल्यापासून कितीतरी काम मी केले. विशेषतः संपात ज्या कामगाराचें नुकसान झालें, नंतर ज्यांना शिक्षा झाल्या त्यांना मदत करण्याचे माझे प्रयत्न अव्याहत सुरू होते. तुला मी त्याबद्दल कधींच बोललों नाहीं. कारण तूं दुखण्यानें अंथरुणाला खिळलेली असताना बाहेरची खिन्न हवा घरात कशाला आणावयाची ?

तूं आश्रम सोडण्यापूर्वीच मी हरिजन बोर्डाला सविस्तर पत्र लिहिले होते तें तुझ्या आठवणींत असेल. त्यानंतर बोर्डानें आपला माणूस चौकशीला पाठवला. त्या चौकशींत एक गोष्ट निश्चित स्थापित झाली; ती म्हणजे दगड फेकणाऱ्या मजुराशी आश्रमाचा कोणताही संबंध नव्हता. काळून तशी कबूली स्वताच दिली. माझ्या मनावरचे केवढें दडपण दूर झाले. संप संपल्यानंतर मला अनेकदा शंका आली कीं ह्यात आश्रमातल्या मंडळीचा हात तर नव्हता ? मला डॉक्टरबाबूचा तर फार संशय वाटत होता. त्याचा सत्य आणि अहिंसेवर बेताचाच विश्वास आहे. पण बोर्डाच्या चौकशीनंतर माझी भीति निराधार ठरली. मला त्याचा अतिशय आनंद झाला.

असो. येवढ्याने माझे कार्य संपत नव्हतें. मी त्यानंतर शेठजींना भेटलों. त्यांनीं बोर्डाचा रिपोर्ट पाहिला.

“ विनयजी तुमच्या हेतुबद्दल मला यत्किंचित शंका नव्हती आणि कधीं येणार नाहीं. जगाच्या कल्याणाकरिता सर्व संग परित्याग करणारीं माणसें अत्याचार करीत नाहींत. ”

“ प्रश्न मजुरीवरून कमी केलेल्या मजुराच्या पोटाचा आहे मुख्यतः ” मी मध्येच म्हणालों. ”

“ मीही त्याच प्रश्नाकडे वळणार होतो. सत्याग्रहाचं शस्त्र तुमच्या हातात चागल दिसतं आणि अमोघ ठरतं. पण ह्या अडाणी मजुराच्या हातात तें देणं हा गुन्हा आहे अस मला वाटत. हें माझं आजचं मत नव्हे तर जुनच आहे. आता तुम्हालाही अनुभवानीं ही गोष्ट पटेल अशी मी आशा करतो. ”

शेठजींचे मत मान्य करताना मला किती दुःख झाले ते सांगताही येणार नाही. पण शेठजी एक सत्य बोद्धून दाखवीत होते, तेव्हा त्याचें म्हणणें मान्य केल्यावाचून गत्यंतरच नव्हते.

प्रत्येक शस्त्र दुधारी असत विनयजी. सत्याग्रह ह्याला अपवाद नाही. आता राहिला प्रश्न काढून टाकलेल्या लोकांचा. त्यांना कामावर घेण्याचा प्रयत्न मी अवश्य करतो. पण एकतर त्यांच्या जागा भरल्या गेल्या आहेत. आणि दुसरे म्हणजे त्यांना तुम्ही ‘ हक्काची जाणीव ’ करून दिली आहात ना ? आता ते पदोपदीं अडवणूक करण्याचं धोरण आखतील, आणि स्वतः ते अमलात आणतील, येवढेंच नव्हे तर अनुभवी निरापद तरुणानाही गोत्यात आणतील. आमचं काम अडून पडतं पण त्याहीपेक्षा गरीब माणसं उपाशीं मरतात. ”

शेठजींची अवलोकनशक्ति चागली तीव्र आहे. आणि गरिबाबद्दल त्यांना कळवळाही आहे.

गरिबाना पोटाला भाकरी हवी असते; काम जास्त पडलं तर त्यांना परवा वाटत नाही. कामाचे तास कमी करण्याची हाकाटी खरोखर त्यांची नव्हेच. चार लोकांनीं भडकावलं कीं अशिक्षित माणसं भडकतात तीं. ”

मी वाचीत होतें तरी माझ्या डोळ्यासमोरून अनेक चित्रे जात होती. दगड फेकणारे ते दावडे—त्यांना आश्रमवाल्यांनीं चिथावल्याची शंका ! निजलेल्याला जागवता येईल. जागायच नाकारील त्याचं काय ? मी स्वतः जी माहिती गोळा केली होती तिचा सूर बरोबर

उलट दिशेला वहात होता. नियमित काम करणारे चागले कारा-
गीर बाहेर राहिले—कारण जागा भरल्या होत्या. आणि हप्त्या-
तून तीन खाडे करणारे दारू पिऊन मारामान्या करणारे काळू नी
जोति—त्यांना लागलीच जागा मिळाल्या. मुकादमाची त्याची
दोस्ती.. !!

आणि शेठजींच्या गोड शब्दामागचं कडू सत्य ! विनयच्या
' सत्या ' हून ते किती वेगळं होत. शेठजींना म्हणायचं होत
' ह्यापुढें सत्याग्रह कराल तर ते चालायचं नाहीं. संभाळून असा. '
त्याची ती गर्भित धमकी—दादाला तो कळवळा वाटला. एक
वेळच्या अनुभवानं शहाणपण शिकणाऱ्या कामकऱ्याच्या डोक्यावर
केवढे बंधन हे !

ही अहिंसा ! मी मनाला विचारीत होते. “ काय अर्थ ह्या
अहिंसेचा ? ” आपल्या हातातली सत्ता सत्ताधारी सोडायचा
नाहीं. आणि अहिंसाव्रत पाळण्यासाठीं आपण ती हिसकून
ध्यायची नाहीं. सत्याग्रहानें हृदयपालट होतो का ? का सामाजिक
बहिष्काराचें तें दुसरे नाव आहे ? समाजावर अत्याचार कर-
णाऱ्या व्यक्तीला सामाजिक जीवन अशक्य करण्याचा तो प्रकार
आहे ? हा बहिष्कार यशस्वी होईल का ? सत्याग्रह तर दूरच राहो,
पण बहिष्कार तरी ? आपल्या सत्तेच्या जोरावर पोलिसाची मदत
मालकाना मिळालीच ना ? संपत्तीच्या जोरावर त्यांनीं खोटे पुरावे
उभे केले का नाहीं ?—आणि पुरावा लेचापेचा दिसत असताना
कोर्टाने कामगाराना शिक्षा दिल्याच ?

जेलाले गेलेले ते बारा कामगार ! ५ वर्षांपासून ६ महिनेपर्य-
ंतच्या त्यांच्या शिक्षा, सगळ्या मजूरवर्गासाठीं त्यांचे बलिदान
झालें; पण त्या बलिदानाचे परिणाम त्यांना आणि त्यांच्या कुटुं-
बाला भोगावे लागले. सत्याग्रह मागे घेतल्यावर सर्वांचीच दैना सुरू
झाली. तिथें त्यांच्या कुटुंबाला कोण विचारतो. नाहीं म्हणायला
आश्रमातून मी त्यांची चौकशी करी, पण वातावरण इतके शुब्ध
होतें की दादाला मी त्यांच्याकडे गेलेली आवडत नसे.

विमनस्कपणामुळें पत्र माझ्या हातून गळून पडले. आईने पुन्हा “काय ग काय म्हणतो” म्हणून विचारले तेव्हा मी शुद्धीवर आलों.

“आश्रमाच्या भानगडी आहेत सान्या.”

“अजून कसे नाहीत डोळे उघडत ह्याचे कोण जाणें.”

मी न बोलता पत्राच्या मजकुरावरून नजर फिरवू लागले. शब्दानशब्द वाचण्याचा मला आता कंटाळा आला होता.

“महात्मार्जींच्या चरणावर मस्तक ठेऊन मला पुनीत वाटले. जगाच्या दुःखाचा भार घ्यायला हीच व्यक्ति योग्य आहे... महात्मार्जींना हंसताना तूं पाहिले नाहीस...त्यानीं मला जवळ घेऊन आशीर्वाद दिला....

आपल्या सत्याग्रहाची हकीकत त्यानीं सविस्तर ऐकली. प्रथम मला वाटत होतें एवढ्या मोठ्या माणसाला आपलीं सुख-दुःखे ऐकायला वेळ कुठला; म्हणून मी त्रोटक सागत होते. मला म्हणाले “विनयजी जरा पूरी तरहसे बनायेंगे तो अच्छा रहेगा.”

मला आणखी काय पाहिजे होतें. सर्व ऐकल्यावर म्हणाले.

“हरिजन उद्धाराचें काम तुम्ही हातीं घेतलंत अतिशय चागलें केलंत. पण हरिजन उद्धार म्हणजे मजूर संघटन नव्हे. हें संघटनेच काम कोणीतरी हातीं घ्यायला पाहिजे. त्याप्रमाणे अहमदाबादला काग्रेसची मंडळी तें काम आपल्या मगदुराप्रमाणे करताहेत. पण दोन्ही कामाच्या दिशाच वेगळ्या आहेत. हरिजनउद्धार म्हणजे सामाजिक उन्नतीचा प्रश्न आहे. पिढ्यानपिढ्या अत्याचार करीत आलेल्या समाजाला आपल्याला जाग करायचें आहे.”

मला त्याचें म्हणणें पटलें. गिरण्या तर आपल्या देखत-देखत निघाल्या आणि निघताहेत. मालक आणि मजूर ह्याचा प्रश्न त्यामुळें इतका गंभीर नाही. स्वतंत्र भारताला हा प्रश्न सहज सोडवता येईल...

ह्यापुढें महात्मार्जींच्या योजनेला चिकटून रहाण्याचें मी आनंदानें मान्य केलें. त्यानंतर मी त्यांना त्या काढून टाकलेल्या

कामगारांबद्दल सांगितलें. त्याबाबत त्यांनीं शेठजींना पत्र लिहिण्याचें कबूल केलें. सत्याग्रह आपण अगदीं वेळेवर बंद केला असें त्याचेही म्हणणें पडले.

हा सत्याग्रह होण्याचें एक कारण मजुरांचा अशिक्षितपणा, त्याप्रमाणेच परकी पोलिसांचा मगरूरपणा असेंही ते म्हणाले. कदाचित् हरिजनंच्या अंकात पोलिसच्या वर्तणुकीबद्दल एकादा लेख प्रसिद्ध होईलही. मी उत्सुकतेने वाट पहात आहे.

‘ ज्यांना शिक्षा झाल्या त्यांच्याबद्दल मात्र काहींच करता येणार नाहीं ’ म्हणाले. “ मात्र त्यांच्या त्यागानें हरिजनकल्याणाचें हित होईल ” असे त्यांनीं मला सांगितलें.

महात्माजींच्या भेटीनंतर माझा उत्साह शतपट वाढला आहे; हें सांगणे नको. तूं इथें असावीस असें मला फार फार वाटतें. त्याहीपेक्षा तूं महात्माजींना भेटूं शकली असतीस तर जास्त बरें झालें असतें. तुझ्या मनावरचीं खेदपटलें अजिबात उडून गेलीं असतीं.

हो एक सागायचे राहिलेच. तुझा उल्लेख माझ्या हकीकतींत कितिदा तरी आला. माझी कहाणी संपल्यावर महात्माजींनीं तुझ्याबद्दल कितीतरी प्रश्न विचारले. त्याचीं उत्तरे देताना मला किती अभिमान वाटला म्हणून सागूं ? अशी चागली कार्यकर्ती बहीण व सहकारी म्हणून मिळाल्याबद्दल त्यांनीं माझे अभिनंदन केले.

मी परत येताच तुला पत्र लिहावयाला बसलों. तुझ्या मनाला बसलेला धसका आता नाहींसा होईल. आणि कार्यकर्त्यांना आजारी पडायला वेळ तरी कुठला ग...!!

मी जेव्हां भानावर आलों, तेव्हा नकळत माझ्या तोंडून उद्गार पडला.

“ महात्मा गांधीकी जय ! ”

सत्य कां आभास ?

२२

“ बेहनजी, साब चाय पीते बुला रहे है ”

‘ मला ? ’ मी चकित होऊन विचारले.

‘ जी हा ’ रामशरण म्हणाला.

“ आ रही हूं ” मी उठून मनार्शीं आश्चर्य करीत कुंकू केस नीट केले.

“ का बरं आजच दादानीं बोलावलं असेल. सारा दिवस दादा आपल्या कामात असत. संध्याकाळीं फिरून आल्यावर रात्रीं निजेतो २-३ तास मात्र ते व मी साधारणपणें एकत्र घालवीत असूं. त्यापूर्वीं क्वचित काम पडलेच तर मी त्याच्या अभ्यासिकेत जाई. पण...

दादा आपल्या बैठकीत बसले होते. मी आत गेलें. चहाच्या छोट्या टेबलापाशीं दादा व त्याचे एक वृद्ध मित्र बसले होते. मी जाताच दोघानींही उठून माझे स्वागत केले त्यामुळें मला चोरट्या-प्रमाणें वाटले.

“ डॉक्टरसाब ही आमची उज्वला. हिचे वडील आणि मी लहानपणीं सहविद्यार्थी होतो. सध्या प्रकृति विघडल्यानें ती इथे हवापालट करायला आली आहे. ” दादानीं त्यानंतर माझ्या-बद्दल त्रोटक विनचुक माहिती सांगितली. मला आश्चर्य वाटले “ दादाना इतक्या गोष्टी कळल्या कुठून ? ” शेवटीं ते हंसत म्हणाले.

“ आमची उज्वल नावाप्रमाणें उज्वल आहे. ”

“ दादा ’ मी रोषाने म्हणालें पण ते पुढे म्हणत होते “ ती कर्ती सुधारक आहे बोलकी नाही. आणि तिनें ह्या इवल्याशा आयुष्यात इतका अनुभव मिळवला आहे. हं ती महात्माजींवर अतिशय रागावलेली आहे. त्याचं नाव काढलेलं तिला खपत नाही; ही गोष्ट अलाहिदा.

“ ही माझी पद्धतशीर बदनामी आहे दादा. मी कधीं महात्माजींना वाइट म्हटलं आहे ? ”

“ म्हटलं नसशील. पण जरा आपलं ‘ हृदय संशोधून ’ पहा: आणि खरं (Truth) साग....”

मी मध्येच त्यांना थांबवून म्हटले “ मी खरं बोलण्याचं व्रत नाहीं घेतलेलं. ”

सत्य न बोलल्यानं नष्ट थोडच होतं. सत्य हें अमर सत्य आहे.” डॉक्टर जरा डिवचण्याच्या हेतूने म्हणाले.

हा विषय मला प्रथमपासूनच नको होता. त्यात दोन म्हाताऱ्यांची अनाहूत थट्टा मला एकदम असह्य झाली. मी खाडकन उभी राहून म्हणालें.

“ सत्य, अमर सत्य, शाश्वत सत्य. संपूर्ण विशेषण ? ढोंगी सत्य, खुनी सत्य दुष्ट सत्य.....

ह्या सत्याच्या नावावर वाटेल तीं कृत्ये आम्ही करतो आणि पचवतो. सत्याच्या नावावर राजकारणाचा गणपती मोडून हरिजनोद्धाराचें माकड बनवता येतें. सत्यासाठीं अस्पृश्यांचा सामाजिक अन्याय दूर करण्याचा आव आणून वेगळीं देवलें बाधण्याचा कोल्हा मारता येतो. पोटाला भाकरी मागणाऱ्या गरीबाच्या तोंडाला शाळा नी पाणवटे ह्याचीं पानं पुसता येतात. परिस्थितीत नाडलेल्या श्रद्धावंत जिवाना तुरंग दाखवता येतो. आणि स्वताच्या बाहुबळानं माणुसकीच्या हक्कासाठीं लढणाऱ्या दलिताना एक शब्दात नष्ट करता येतं...”

मी खोलीत येरझारा घालीत होतें. दादा व डॉक्टर गंभीरपणें ऐकून घेत होते. अखेर माझ्या मनाचा आवेग ओसरला. जोश कमी होताच मला हसू आले. “ डॉक्टर तुम्ही म्हणाल, ह्या पोरीला कोणी जरा रीत-मोळा लावला नाही. एका शब्दानं चिडून लागली व्याख्यान द्यायला. ” पुनश्च किंचित विषण्णपणें मी म्हणालें “ ज्यांना सोसावं लागतं त्यांना वेदना होतात आणि तेच औषध मागतात. ” मी पुन्हा खुर्चीवर बसलें.

बराच वेळ सर्व शांत होतें. रामशरणने चहा आणून ठेवला. मी कपबशा माडल्या आणि चहा ओतायला सुरवात केली. डॉक्टरांनीं खिशातून चिरूट काढून शिलगावला...

डॉक्टर त्या वेताच्या आरामखुर्चीच्या पाठीवर रेलले. ते संथपणें—जणू आपल्याशींच—बोलत होते.

“ सत्याची कल्पना abstract आणि म्हणून अस्पष्ट आहे. त्यानें गोंधळ होतात असं वाटतं मला. काय वर्माजी ? ”

“ मी कांहीं Ph. D. नाहीं तुमच्या सारखा डॉक्टर, ”

“ नसाल पण ज्या सत्याला आपण इतकं महत्त्व देतो त्याचं स्थान माहीत पाहिजे आपल्याला. ”

मी मनाशीं विचार करीत होते. काय बरें सत्य म्हणजे “ ढोंग लबाडी...”

“ सत्य ही कांहीं वस्तू नव्हे. तें एक नैतिक मूल्य आहे. नैतिक मूल्य इंद्रियग्राह्य नसतात. त्याचं उगमस्थान मानवी मन होतं काय कीं आपण एकादी नवी कल्पना समाज स्वास्थ्यासाठीं निर्माण करतो. अनिर्बंध समाजाला तिच्याबद्दल आदर वाटावा म्हणून तिला दैवी स्थान देतो. कालांतराने त्या कल्पनेची उपयुक्तता नष्ट होते. कित्येकदा तर तिचं अस्तित्व देखील नष्ट होतें. राहते शब्दाची गुलामगिरी उदाहरण न्यायाच्या कल्पनेतच घ्याना. न्यायाच्या कल्पनेत किती उत्क्रांति झाली. बापाची आज्ञा भंग केल्याबद्दल मृत्यूची शिक्षा न्यायाच्या सदांरांत येत असे. चोरीला देहदंड मिळत होता. समाजाला स्थैर्य यावें, समाज धुरीणाच्या शक्तीला आव्हान कोणीही देऊं नये ह्या हेतूने शिक्षा निर्माण केल्या आणि शिक्षा देणाराना साधारण लोकांच्या रागाची झळ लागूं नये म्हणून न्यायाची कल्पना निर्माण झाली. आज “ अपराधी ज्ञान-criminology-प्रमाणें दंडाचें तत्त्वज्ञानच अशास्त्रीय ठरलंय. पण न्याय ह्या शब्दाची गुलामगिरी कायमच आहे. ”

“ सत्य हें नैतिक मूल्य असेल डॉक्टर. पण तें अगदींच निरुपयोगी झालें असें कसें म्हणता येईल ? परस्पर विश्वास हें समाजाचं स्थैर्य आणि विश्वासाचं मूळ सत्यांत आहे कीं नाहीं. सत्याच्या कल्पनेला ओढून ताणून विरुध्द केलं असेल आपण, पण म्हणून तें नैतिक मूल्य आपण नष्ट करूं शकत नाहीं. ”

“मला वाटतं आपण आज सत्य हा शब्द आपण द्वार्थी वापरतो. वस्तुस्थिती-Fact-आणि खरें बोलणें. ह्या दोन्हीला आपण सत्य किंवा Truth ह्या शब्दाचा दुरुपयोग करतो. वस्तुस्थिती ही बाहेरची (objective) आहे. ती बदलता येत नाही. ती आपल्या प्रयत्नांनी किंवा परिस्थितीनें स्वतः बदलेल तेव्हा. पण वस्तुस्थितीला आपण सत्य म्हणत नाही. सत्य हा व्यक्तिमात्राने आपापल्या मगदुराप्रमाणें आपापल्या अनुभवावरून काढलेला निष्कर्ष आहे. अनुभवाचे मूल बाह्य जगात आहे. आणि बाह्य जग हे इंद्रियगम्य आहे. तेव्हा सत्य हे कुठल्या तरी इंद्रियग्राह्य विषयाच्या आश्रयाने राहू शकेल. उलट निष्कर्ष हा व्यक्तीवर (Subjective) अवलंबून असतो.”

दादा हंसत म्हणाले, “डॉक्टर अशा तऱ्हेनें सत्याला subjective ठरवत म्हणजे माणसागणिक सत्य बदलतील ना ?

“कोण म्हणतं बदलत नाही म्हणून ? साधा अनुभव घ्या. तुमच्या नोकराबद्दल घरातून किती वेळा किती तक्रारी येत असतील. नोकराला सहानुभूतीनें विचारा त्याच्या उलट तक्रारी असतातच. नोकराला वाटत मला मालक वाईट वागवतात. मालकाला वाटत नोकर वाईट वागतो. एकाच वस्तुस्थितीच्या दोन बाजू आहेत ह्या.”

“‘पिण्डेपिण्डेमतिर्भिन्ना’ हे आपण व्यवहारात मान्य करतोच. पण जोपर्यंत मनुष्य हिंस्र पशूप्रमाणे एकाकी राहू शकत नाही, तोवर व्यक्तीमात्राना स्वताच्या अनुभवावर आणि निष्कर्षावर कसं सोडणार डॉक्टर ?”

“एका माणसाच्या शहाणपणावर तरी कुठवर अवलंबून राहणें योग्य आहे काय ? महात्मार्जीच्या inner voice चं एवढं स्तोम कुणी माजवलं. त्याचं म्हणणं विचारात जरूर घ्या. म्हातारा आहे, अनुभवी आहे, बुद्धिमान् आहे; पण त्यांच्याकडे पहाताना श्रद्धेच्या नावावर स्वताला विकू नका.”

“हं हं डॉक्टर उज्वलेचा संताप शोभून गेला. पण तुमच्यासारख्या वृद्धांना आणि त्यात अभ्यासजडाना अस्थानीच आहे तो.”

“ खरं आहे. ” डॉक्टरानीं विझत आलेल्या चिरूटची राख झाडली. पुनश्च कांहीं शांतता पसरली. मी शातपणे बसले होते. मला वाटत होते, ‘ माझ्या मनात जो विचाराचा कोलाहल होता, त्याची गुंतागुंत सोडवून डॉक्टर त्यांना व्यवस्थितपणे माडीत होते.

घर बदलून नव्या घरात गेलें म्हणजे सामान अस्ताव्यस्त पसरलेले असतें. ती अव्यवस्था, तो गोंधळ पाहून मन भांबावून जाते. हळूहळू वस्तूंच्या नव्या जागा निश्चित होऊन त्या आपापल्या ठिकाणीं जातात, आणि संध्याकाळीं मन शांत आणि प्रसन्न होते..

डॉक्टर पुनश्च बोलूं लागले. “ शाश्वत सत्य ही अशीच शब्दाची किमया आहे. सत्य शाश्वत नाहीं त्रिकालाबाधित नाहीं. सायन्सच्या उत्कर्षाचा रक्तलाहित इतिहास त्याला साक्ष आहे. ‘ पृथ्वी चपटी आहे ’ हें एका काळचे शाश्वत सत्य लहान पोराला पटेल का आजच्या ?

त्रिकोणाचे तीन कोण म्हटले झालेच दोन काटकोण. पण आजच्या अद्यावत भूमितीने हे ठीक नाहीं. हें सिद्ध केलंच आहे. आणि आजचे शास्त्रीय रुक्ष शोध उद्याच्या व्यवहारात सामील व्हायचे असतात...

“ उज्वलाजी, सत्याची अशी चीरफाड केल्याबद्दल रागावूं नका हं ”

“ मला वाईट इतकच वाटतं कीं ज्यांना अशी चीरफाड करता येते ते साधारणतः तोंड कधीं उघडीत नाहींत. आणि ज्यांना शास्त्रशुद्ध विचार करता येत नाहीं, तेच पुढें येतात. ”

“ किती धडाडीनं आपलं म्हणणं माडता तुम्ही. जगाला ज्यांनीं एकाद्या पायरीनीं वर चढवलं त्याची अशी वासलात लावूं नका. ”

“ पाऊल पुढें पडत नाहीं. आपल्याला तसा भ्रम होतो. जीझसनी एवढी क्रांति केली पण जग होतं तिथेच राहिलें. बुद्धाकडे पहा. जगावर आक्रमण करणारीं त्याचीं तत्त्वे कुठे आहे तें सत्य आणि ती अहिंसा ? ”

इतकी, निराशा वाटण्याचं कारण नाहीं उज्वलाजी. अहिंसा

अजून अयशस्वी ह्याचं कारण अहिंसेची आजची व्याख्या भाव-
नेवर आधारलेली आहे, आणि म्हणून अव्यवहार्य आहे. एक
काळ असा येईल कीं शास्त्रशुद्ध अहिंसेवर, जास्त शुद्ध बोलायचं
तर परस्पर साह्याच्या पायावर सारा समाज उभारला जाईल.”

मी नकळत म्हणालें “ तथास्तु ”

अहिंसा

२३

चौकीचे ते छोटेसे स्टेशन—आमचा डबा ‘through’ होता
तरी बसून कंटाळा आल्याने, कारण मेल बरीच लेट होती—मी
उतरून फेऱ्या घालं लागले. किंचित् नशा केलेल्या माणसाप्रमाणे
माझे डोकें जरा त्रस्त होते, आणि पायाच्या गतीने डोक्यातही
विचार भिरभिरत होते.

महिना डिसेंबरचा—थंडी आईला झेपेना. तरी मला अलाहा-
बाद मानवल्याने तिथून निघण्याची तिला यत्किचित्ही इच्छा
नव्हती. तेव्हा मी M. A. ला जाण्यासाठी तिची संमति घेतली...

डॉक्टर व दादा आम्हाला स्टेशनवर पोचवून परत गेले.
गेल्या ३-४ महिन्यात हे दोन वृद्ध माझ्या जीवनाचा एक भाग
होऊन बसले होते. सध्याकाळीं एक दीड तास दोघांच्या संभाष-
णात श्रोत्याचा भाग न घेतल्यास मला चुकल्यासारखे होई..
माझे मनही क्रमशः ठिकाणावर येत होते. माझ्या सगळ्या वृत्ती
फिरून बहराला येत होत्या. आयुष्याला नवी सुरवात करायला
लागणारा उत्साहही मी एकत्रित केला होता.. !

झाडाला नव्या शाखा फुटूं लागल्या तरी भूतकाळांत कापून
टाकलेल्या फांद्याच्या खुणा नष्ट होत नाहीत. मी चौफेर नजर
टाकून ह्या खुणा एकदां तपासणी करीत होतें.

डॉक्टराची आयुष्य खेळाडू वृत्तीनें घेण्याची प्रवृत्ती व त्यामुल्लें
स्थूल झालेला देह, जाड भिंगें असलेला चष्मा व त्यांतून लुकलु-
कणारे डोळे, सिगार पेटवून मधून झुरके घेत आरामखुर्चीवर
लोळून आढ्याकडे पहात हळूहळू बोलण्याची त्यांची संवय....

दादा म्हणजे दुसरा ध्रुव. चेहरा विलक्षण गंभीर. दुःखी जीवनाच्या दुथडी भरून वाहिलेल्या सरिताची रिती पात्रें जणूं ! इतका उदास, विषण्ण, उंचच उंच, कृश शरीर—डॉक्टर म्हणतील तें न बोलता ऐकण्याची साधारणतः वृत्ती...आणि एकदा बोलूं लागले म्हणजे गिरिकुहरातून येणारा सिंहगर्जनेप्रमाणे गंभीर व भयद आवाज...!! तथापि स्वभाव एकंदर अबोलाच !

ते सारे दिवस मला आठवत होते.

“ आपण ह्या अहिंसेच्या तत्त्वाची छाननी करीतच नाहीं. ज्याप्रमाणें लैंगिक विषयाना फ्रॉइडने अनावश्यक महत्त्व दिले तीच स्थिती हिंसेची आहे. हिंसा हा मानवी जीवनाचा अत्यंत लहान बिनमहत्त्वाचा पैलू आहे. मनुष्य निसर्गतः हिंस्र आहे काय ? तसें असतें तर तो समाजप्रिय कसा ? हिंस्र पशूंनीं कळप मोठ्या प्रमाणात कधीं केले नाहीत. ”

“ ...दासाच्या मेहनतीवर जगण्याची प्रथा समाजात रुढ झाली. युद्धकैद्याचा वध करण्याच्या पहिल्या रूढीपेक्षा ही दयामय होती. माणसाने मानवतेकडे आणखी एक पाऊल टाकले होते. क्रमशः ह्या दासाना जेते अधिकाधिक क्रूरतेने वागवूं लागले. दुःखजर्जर स्वातंत्र्यहीन पशूप्रमाणे क्रयविक्रयासाठीं बाजारात येणाऱ्या ह्या गुलामाना पाहून साधारण जनसंमर्दापेक्षा अधिक सुसंस्कृत मनें दुःखी झालीं. ह्या क्रौर्याला त्यांनीं केलेला विरोध—आजच्या अहिंसेचीं तीं बीजे.

सत्ताध्याऱ्यांनीं ह्या कल्पनेला नेहमींच तीव्र विरोध केला...”

“ का वरं ? अहिंसा दलितानीं आत्मसात केली म्हणजे तर सत्ताध्याऱ्यांचें आसन स्थिर होईल. ”

“ सत्ताध्याऱ्यांनाही नेहमीं प्रथम असेंच वाटत आलें आहे—
ख्रिस्त आणि बुद्धाच्या जीवनाकडे पहा. तत्कालीन सत्तेने त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केलेलं आहे. क्रूरतेला कमतरतेच्या जीवनाला विटलेला दलित समाज ह्या नव्या तत्त्वाला भराभर चिकटतो. कारण त्याच्यातला मानव निसर्गतः ह्या अनैसर्गिक जीवनाविरुद्ध शगडत असतो. बुद्ध, ख्रिस्त हे मानवी मनाच्या बंडाचे गमक

आहेत. परंतु हा बंडाचा झेंडा एकदां उभारला गेला म्हणजे धोधो वहाणारा हा प्रचंड लोंढा सत्तेवरसुद्धा उलटू लागतो. आतां सत्ता जागी होऊन अहिंसा-तत्त्वाला विरोध करूं लागते. ख्रिस्त फाशी जातो—बुद्धावर बहिष्कार पडतो. परंतु क्रांतीच्या लाटा विरोधानें भडकतात—विश्वत नाहीत. सत्ता त्यानंतर आपल्या विरोधानें स्वरूप बदलतें. ती हीं नवीं तत्त्वे आत्मसात करून त्याचाच उपयोग दलितावर करूं लागते.

महात्माजींच्या प्रयोगाकडे निर्विकार दृष्टीने पहाणारे सरकार, त्यांना सहा वर्षे बंदिस्त करणारें सरकार—आणि त्यांचे अनुयायी हिंसात्मक आहेत म्हणून ताशेरे झाडणारे सरकार ह्या तीनही पायऱ्या आपल्या नजरेसमोर आजही स्पष्ट आहेत. ”

“ हीं तत्त्वे मानवी उत्क्रांतीचा एक भाग आहेत. त्यांच्या विरुद्ध अनेक लाटा प्रसंगोपात निर्माण झाल्या आणि होतील. परंतु तीं तत्त्वे मरणे शक्य नाहीं. ”

“ ह्या लाटा का निर्माण व्हाव्यात ? मनुष्य जात्याच पशू आहे म्हणून ना ? ”

“ नाही, नाही, इतिहास वाचताना नजर पूर्वग्रह दूषित असू देऊ नका. माणूस पशू (animal) असेल पण तुम्ही समजता तसा हिंस तो नाही. जीवनाच्या हिंसेविरुद्ध क्लेशाविरुद्ध प्राण पणाला लावून तो चळवळ करतो. मी अंशतः यशस्वी होते. परंतु ह्या क्रूरतेचे कारण—ह्या क्लेशाचे मूळ त्याच्या स्वभावात नाही तें आपल्या समाज रचनेत आहे. ते मूळ समाजाला सापडत नाही आणि त्यामुळें त्या क्रांतीच्या नेत्यांनाही तें स्पष्ट समजत नाही. निरनिराळ्या नेत्यांनीं ह्या क्लेशाची जबाबदारी निरनिराळ्या गोष्टीवर लादली. बुद्धानें ब्राह्मणाना आणि त्याच्या यज्ञयागाला दोष दिला. ख्रिस्तानें सारी जबाबदारी लक्ष्मीवर टाकली आणि दारिद्र्य हेंच स्वर्गप्राप्तीला आवश्यक ठरवलें आणि मानवी जीवनाच्या नैसर्गिक प्रवृत्ति मारण्याचा उपाय सांगितला. महात्माजींची अपरिग्रहाची शपथ हें त्या इतिहासांतलें एक पान आहे. ”

...“ रोगाचें निदान न झाल्यानें अंधेरात चाचपत फिरणाऱ्या माणसाप्रमाणें समाजाचे हे वैद्य उपाययोजना करीत प्रचलित समाजबंधनाच्या काढण्यानीं बांधलेला जरा चालचाल करतांच अपरिमित कष्ट पावणारा मनुष्य—आपल्यावर अन्याय होतो आहे ह्या जाणीवेनें ‘मरेन किंवा मारीन’ ह्या भावनेने उठून उभा राहिला. त्याला जागृत केल्यावर त्याच्या प्रचंड शक्तीचा आवेग ह्या नेत्याना योग्य मार्गानें नेता येईना. जुलूम करणाऱ्याना तर खाऊन टाकायला हा माणूस तयार होताच. परंतु प्राणाशेनें स्वजनाचे रक्त पिण्याचीही त्याची तयारी होती.” कुणीतरी मरणें आवश्यक असेल तर मीच का ?” क्लेशजर्जर मनुष्य विचारीत होता. त्याला ह्या नेत्यानीं जीवमात्रावर प्रेम करण्याचा संदेश दिला. ‘पण का ? का ?’ मानवी मन त्वेषाने विचारीत होते.

“ परलोक साधण्यासाठीं मोक्ष मिळविण्यासाठीं “ ‘मरणातर’ जीवनाचीं सुन्दर चित्रे गरजवंतानीं ह्या छोट्या उत्तरामागे निर्माण केलीं. बंध तोडण्यासाठीं स्फुरणारे मानवी बाहू हळूहळू शात झाले...अत्याचाराची धारही जरा बोथट झाली. मनोरजनाखातर होणारे रोमन गॅडियेटर्सचे खेळ बंद झाले, धर्माच्या नावावर होणाऱ्या यज्ञाची वेदि रिकामी पडली. परंतु दासना गुलामगिरी ती नष्ट झाली नाही. .क्रांती कधीं व्यर्थ जात नाही तथापि पहिल्या सपाठ्याला जेथपर्यंत तिच्या लाटा जाऊन पोचतात तितक्या भागावर ती राज्यही करूं शकत नाही. प्रतिक्रांती सावकाशीनें येऊं लागते आणि अखेर क्रांतीनें आक्रमण केलेला पुष्कळसा भाग परत प्रतिक्रांतीच्या हातात जातो. वैभवाला त्याज्य समजणारे शिश्चन्स पैशावर व्याज घेण्याची बंदी करणारे मुसलमान—जीवजंतूच्या हत्त्येलाही प्रतिबंध करणारे बौद्ध...हीं पुराणातलीं सारीं वागी पुराणात राहिली, जगात अत्यंत वैभवसंपन्न लोक ख्रिस्तानुयायी आहेत. सर्वभक्षक बुद्धपूजक आहेत.”

“ हिंसेनें त्रस्त झालेल्या ह्या नेत्यानीं तिच्याविरुद्ध बंड करताना अहिंसेच्या केलेल्या व्याख्या अतिव्याहत आहेत. विचारे जैन जीवन-

हत्येच्या भयानें रात्रीं अन्नग्रहण त्यांना वर्ज आहे. खऱ्या खिश्च-
नाला एका गालात मारल्यास दुसरा गाल पुढें करावा लागतो.

दुसऱ्याचें मन दुखवणेंही गांधींच्या अहिंसेला अमान्य आहे.

“ ह्या अव्यवहारीक गोष्टी केवळ मरून जात्या तर काहीं हरकत नव्हती. परंतु स्वार्थी लोकांनीं त्याचा अतिशय फायदा घेतला. स्वर्गाचे आमिष दाखवून धर्माची सत्यप्रेमाची शिकवण वारंवार पुढें करून जनतेला पुनः खालीं दडपलें. आणि त्यामुळें ही पराकोटीला गेलेली अहिंसा—दलितांचीच अहिंसा कारण सत्ता स्वता नेहमी हिसामय क्रूर स्वार्थी दुष्ट होती—नष्ट करण्यासाठीं नवे नेते समाजाला निर्माण करावे लागले.

फ्रान्सची राज्यक्रांति रक्तरंजित आहे. रशियन क्रांतिकारकांना प्रथम शाततेने आपली सत्ता प्रस्थापित करता आली, परंतु मरणाची वाट चालणाऱ्या सत्तेने आपलीं रुधिरमय नखे क्रांतीच्या गळ्याला लावण्याचा प्रयत्न केला. आणि हा “ जीवन का मृत्यू ” संग्राम लढताना रक्ताचीं कारंजीं उडाली...

स्वर्गाचीं अतिरंजित चित्रे नष्ट करताना दयामय समाजशास्त्र-ज्ञाना धर्माचीं पाळेंमुळें नष्ट करावीं लागली. ह्या आपलें मूळ विसरलेल्या, सत्तेच्या हातचें अस्त्र बनलेल्या धर्माला त्यांनी “ मानवी जीवनाची अफू ” हें नाव दिलें. .”

...“ गांधींचा सदेश बरोबर आहे—परंतु मागच्या धर्माच्या जोडीलाच त्याचाही धर्म आज उद्या जायचा आहे. आणि हे कदाचित त्याच्या हयातींत होईल. कोणी सागावे ! समाजाची अभिनव रचना करण्याची—आणि शास्त्रशुद्ध रचना करण्याची कल्पना ज्यांना मान्य नाही, ते मानवी असोत, पण त्याचे प्रयत्न इतिहास निष्फल केल्यावाचून रहाणार नाही. तो दोष त्याचा नव्हे तर ज्या परिस्थितीनें त्यांना जन्म दिला तिचा आहे....”

अखेर

२४

संपली माझ्या अलौकिक-दिव्य ह्या अर्थानें नव्हे—जीवनाची कहाणी. सत्य व अहिंसा याचे सर्व त्याग करून केलेले माझे प्रयोग (?) विफल झाले त्या वैफल्याचीं कारणें—सत्य अहिंसेचीं तत्त्वे अव्यावहारिक अशक्य आहेत हे असो किंवा डॉक्टरांच्या सिद्धांताप्रमाणें त्यांच्या पुरस्कर्त्यांची दृष्टि कोती—विचार अपुरा असो—निराशा माझ्या पदरात पडली—आणि माझे सारें जीवन विनाशाच्या गर्तेत पडता पडता सावरले.

अलाहाबादहून परतल्यावर माझ्या जीवनाचा हा कोपरा मी पूर्णतया विसरून गेलें. विनयचीं पत्रे मधून मधून येत—आणि क्वचित अजूनही येतात. पण ज्या व्यक्तीशीं बौद्धिक मतभेद निर्माण होते तिच्याशीं सहानुभूतीचें नातें टिकवूं म्हणून टिकवता येत नाही, त्याचा आश्रम चाव्द आहे. हरिजनाना शिष्यवृत्त्या देणें, फुकट दवाखाना चालवणे, दहापाच विद्यार्थ्यांच्या वसतिगृहाची व्यवस्था ठेवणे ही कार्ये तो आश्रम बिनबोभाट पार पाडतो.

मी परत आल्यावर खाजगी एम. ए. च्या परीक्षेला गेलें. नंतर...मंजूचीं मुलें खेळवण्याची आईची आकाक्षा केव्हातरी पूर्ण होईल असें मलासुद्धा केव्हा केव्हा वाटू लागलें.

आजारी असतांना मनाला म्हणून मी ही जीवनाची बहुतेक कहाणी लिहिली. जीवनाची सत्य कहाणी ती त्यात कुठला प्रवाह किंवा गति. त्यातून सागणारीला लिहिण्याची आवड नाही आणि संवयही नाही. त्यामुळें निरीक्षण कमी आणि जें आहे त्याचा उपयोग करतां येईना. केव्हातरी वर्णनें पाल्हाळिक तर केव्हा माहिती अपुरी वाटत असेल. हा दोष दूर करण्याचे माझे प्रयत्न नेहमींच असफल होतील. कारण परत मी मागचीं पाने वाचूं लागलें कीं सारें जीवन मानसपटावर भराभर धावूं लागतें; आणि न व्यक्त झालेल्या गोष्टी पूर्ण करून मूल आपल्या वडिल मंड-

ळीशीं बोलताना त्यांना सर्वज्ञ समजून चालतें आणि परिणामतः त्यांच्या बोलण्यांत सर्वनामाचीच खिचडी असते असें म्हणतात.

“आई त्यानीं मला मारलं.”

“अहो मी तें घेऊं का ?”

“त्यांच्या घरीं खूप हीं होतीं.” असली भाषा होकण्याचा आपल्यावर प्रसंग नेहमीच येतो. आणि ‘कोणी’ ‘काय’ अशा पूरक प्रश्नांनीं त्याचें म्हणणें आपण समजाऊन घेतों.

नवा लेखक म्हणजे नवीन बोलूं लागलेलें मूलच. मनात आधीं विचार नसायचे. आलेच तर ते तुटक विस्कळित. आणि तेही व्यक्तेच्या खडकावर आपटून सहस्रशः फुटून जायचे. लिहिताना शब्द सुचायचे नाहीत, आठवतील ते समर्पक नसायचे. आणि शेवटीं कोणत्या गोष्टी महत्त्वाच्या व कोणत्या बिनमहत्त्वाच्या हें कधींच कळायचें नाहीं.

त्यातही ही कहाणी लिहिताना स्वताच्या करमणुकीसाठीं लिहिली. लिहिताना कालावधि पुष्कळ गेलेला. शेवटचीं तीनचार प्रकरणें मात्र एक हातीं एकसूत्री आहेत.

पण जीवन तरी कुठें एका सूत्रात अनुस्युत आहे ? डोंगराळ प्रदेशातून वहाणाऱ्या निर्झराप्रमाणे त्याचा प्रवाह कधीं स्वच्छंदपणें बागडत पुढें सरतो—कधीं पर्वतात नष्ट किंवा अदृश्य होतो, फिरून कुठेतरी सुरू होतो. एकसूत्रीपणा फक्त कादंबऱ्या—गोष्टींत आढळतो. कागदाचीं कृत्रिम फुले तीं. मानवी बुद्धीचे कोते कायदे त्यांना लागू असायचे.

माझ्या अव्यवस्थितपणाची बाजू मी मांडीत नाहीं. पण लेखणीच्या जगाच्या रंगभूमीवर पहिलें व अखेरचें पाऊल टाकताना काहीं विचार...

राजकारण हा माझा विषय कधींच नव्हता. ‘युद्धांत सर्व क्षम्य आहे’ ह्या तत्त्वावर मी आपली जीवननौका कधीं वल्हवली नाही. त्यामुळें राजकीय वातावरणात उठलेले पडसाद माझ्यापर्यंत कधीं पोचले नाहीत. १९३५ च्या निवडणुकी झाल्या. एक पदवीधर ह्या नात्यानें मला मत होतें, परंतु मतदानाला मी गेलें नाहीं.

वर्तमानपत्रें वाचण्याचा रोग मला विशेषसा कधींच नव्हता; त्यामुळें बाहेरच्या जगाची हवा—विनयचा सहवास सुटल्यापासून कमीच झाली. मंत्रीमंडळें अस्तित्वात आलीं तेव्हा तीं खूप गाजल्यानें पत्ता लागला तेवढाच.

सकाळची वेळ होती. मी कॉलेजला जायच्या विचारानें घाईनें आंघोळ करून आलों. बाहेरच्या खोलींत कोट पाहिला. आईला आश्चर्यानें तेथूनच विचारलें कोण आलय ग आई.

“डॉक्टरबाबू” ते आश्रमाचे दिवस आठवले. एकपरी आनंद वाटला. एकपरी विषाद.

“लवकर पान वाढ. वेळ झाली” हातपाय धुवून आंत येत डॉक्टर म्हणाले.

“इतकी कसली घाई आहे आज ताई?”

“आज कसली? रोजचीच आहे.”

आईनें पान वाढलें. “काय ताई बाहेरच्या जगाशीं किती संबंध आहे आता?”

“काहीं नाहीं. गेल्या सहा महिन्यात वर्तमानपत्र उघडलेंही नाहीं.”

‘अस्से’ म्हणून ते जरा गप्प राहिले. मी भात कालवीत होते.

“मुनशी आणि राजगोपालाचारींनीं निशःस्त्र मजुरावर गोळीबार केला माहीत आहे?”

“नाहीं बुवा. आपली राजकारणाची जानपहिचान होती कधीं?” मी निर्विकारपणाने म्हणालें.

“आज महात्माजींचा लेख आहे हरिजनमध्ये.”

‘काय म्हणतात’ मी सहज विचारलें.

“अहिंसेच्या नावावर पाठ थोपटतात” ‘आँ?’ मी वेड्याप्रमाणें प्रश्न केला. माझ्या हातांतला घास हातांत राहिला; आणि डॉक्टरबाबूंकडे मी पहातच राहिलें.

